

זיגמונד באומן

מודרניות ושואה

על הרציונליות האינסטרומנטלית של מנגנון ההשמדה

1. הסוציולוגיה של השואה

משמעותו של תהליך התרבות

המיתוס האטיולוגי, הנטוע עמוק בתודעתה של החברה המערבית שלנו, הוא סיפור, שלקח מוסרי בצדו, של אנושות הצומחת ועולה מתוך ברבריות קדם-חברתית. מיתוס זה שימש תמריץ לתיאוריות סוציולוגיות רבות ולנרטיבים היסטוריים בעלי השפעה, הקנה להם פופולריות ואף קיבל מהם תמיכה מתוחכמת ומלומדת. הדוגמה האחרונה לזיקת גומלין זו הם ההצלחה והכבוד המיידיים שזכתה להם תפיסת "תהליך התרבות" של נורברט אליאס. השקפות מנוגדות של תיאורטיקנים חברתיים בני-זמננו באות לידי ביטוי בניתוחים יסודיים של תהליכי תרבות שונים ומגוונים (הניתוחים ההיסטוריים וההשוואתיים של מייקל מאן והניתוחים הסינתטיים והתיאורטיים של אנתוני גידנס). השקפות אלו, המצביעות על ההתעצמות של האלימות הצבאית ועל השימוש חסר העכבות בכוח הכפייה כעל מאפיינים מכריעים ביותר בהופעתן ובמיסודן של תרבויות גדולות, עדיין חייבות לעבור כברת דרך ארוכה עד שיצליחו לתפוס את מקומו של המיתוס האטיולוגי בתודעה הציבורית, או אפילו בפולקלור המפותל של המקצוע. על-פירוב, דעת ההדיוטות מתנגדת לכל ניסיון לערער על המיתוס והיא אף זוכה לגיבוי מצד קואליציה רחבה של דעות מכובדות ומלומדות, ביניהן סמכויות רבות-כוח כגון: התפיסה ה"וויגית", הרואה בהיסטוריה את נצחון התבונה על האמונה התפלה; חזון הרציונליזציה של ובר, בתור היכולת הגוברת להשיג יותר דברים בפחות מאמץ; הבטחת הפסיכואנליזה לחשוף את פרצופה האמיתי של החיה שבאדם, ללכדה ולאלפה; נבואתו הגדולה של מרקס כי המין האנושי ישלוט בחיים ובהיסטוריה כאשר ישתחרר מכבליה של הקרתנות המטמטמת; ציור דיוקנה של ההיסטוריה החדשה, לפי אליאס, כמחסלת את האלימות שבחיי היומיום; ומעל לכל, מקהלת המומחים המבטיחה לנו כי בעיות אנוש הן תולדה של מדיניות שגויה, וכי מדיניות נכונה פירושה חיסול כל הבעיות. מאחורי הברית הזאת עומדת איתן מדינת ה"גינן" המודרנית, השואפת לתכנן את החברה שבשליטתה ולעקור את העשבים השוטים הצומחים בה. לנוכח המיתוס הזה, שהתקבע והתאבן כבר לפני זמן רב בשכל הישר של תקופתנו, לא ניתן להבין את השואה אלא ככישלון שנכשלה הציוויליזציה (כלומר, הפעילות האנושית התכליתית, המדרכת על-ידי התבונה) במאמציה לבלום את הנטיות החולניות הטבועות באדם. אין ספק כי העולם ההובסיאני לא נכבד בשלמותו, וכי הבעיה ההובסיאנית לא נפתרה בשלמותה. במלים אחרות, תהליך התרבות אינו שלם עדיין וצריך הוא שיביא אהוה לשלמות. כדי למנוע התפרצויות ברבריות דוגמת מעשי הרצח ההמוני, יש להגביר את מאמצי התרבות. לקח

* טקסט זה נלקח מתוך שני פרקים מן הספר: Zygmunt Bauman, 1989. *Modernity and the Holocaust*. New York: Cornell University Press, pp. 12-30; 93-116. תרגמה מאנגלית מירי קרסין.

זה אינו מטיל ספק ביעילותם העתידית ובתוצאותיהם הסופיות של מאמצי תרבות שכאלה. אנו לבטח נעים בכיוון הנכון; אולם ייתכן שאין אנו נעים במהירות מספקת.

לאור התבהרותה של התמונה המלאה המסתמכת על המחקר ההיסטורי מתגבשת גם פרשנות חלופית, ואולי אף מהימנה יותר, של השואה. פרשנות זו רואה בשואה אירוע החושף את החולשה ואת השבריריות של הטבע האנושי (סלידה מרצח, רתיעה מאלימות, פחד ממוסר כליות ואחריות להתנהגות בלתי-מוסרית), ומעמתת אותו עם הגישה העניינית של הציוויליזציה, קרי: הטכנולוגיה, קני המידה הרציונליים שלה וניתוב המחשבה והפעולה לשיקולים כלכליים וליעילות פרגמטית. העולם ההובסיאני של השואה לא בצבץ ממקום קבורתו הרדוד כשהוא קם לתחייה במערבולת של רגשות אי-רציונליים. הוא הגיע כשהוא לובש דמות מבעיתה (שהובס היה ודאי מתכחש לה) בכלי רכב מעשה חרושת, נושא כלי נשק שרק המדע המתקדם ביותר יכול לספק דוגמתם, והתקדם על פני מסלול שהתוו לו מוסדות המנהלים באופן מדעי. הציוויליזציה המודרנית לא היוותה תנאי מספיק לשואה; אך היא היתה מעל לכל ספק תנאי הכרחי לקיומה. בלעדיו אי-אפשר היה לחשוב על השואה. העולם הרציונלי של הציוויליזציה המודרנית מאפשר לחשוב על השואה. "הרצח ההמוני של יהדות אירופה בידי הנאצים לא היה רק בבחינת הישג טכנולוגי של חברה תעשייתית, אלא הוא היה גם בבחינת הישג ארגוני של חברה ביורוקרטית" (Browning 1983, 148). חשבו נא מה היה נחוץ כדי להפוך את השואה לייחודית, נבדלת משאר מעשי הרצח ההמוני הרבים, שהטביעו את חותמם על התפתחותו ההיסטורית של המין האנושי.

שירות המדינה עירה את תכנונו הבוטח ואת היסודיות הביורוקרטית שלו אל תוך ההיררכיות האחרות. מנגנון ההרס קיבל מן הצבא את הדיוק, את המשמעת ואת אטימות הלב הצבאיים שלו. השפעת התעשייה הורגשה בדגש העצום שהושם על חשבונאות, בחיסכון בקטנות ובשימוש היעיל והחסכוני בחומרים, וכן גם ביעילות הכמורת-עשייתית של מרכזי ההרג. לבסוף, המפלגה תרמה לכלל המערכת "אידיאליזם", תחושה של "שליחות" והרגשה של עשיית היסטוריה...

זו אכן היתה חברה המאורגנת בתפקיד מיוחד. אף כי היתה מעורבת ברצח המוני בקנה מידה עצום, הרי המערכת הביורוקרטית אדירת הממדים הזאת הקפידה הקפדה יתרה על קיום נוהל ביורוקרטי תקין, על דקויות של הגדרות מדויקות, על פרטי הפרטים של התקנות הביורוקרטיות ועל הציות לחוק (Kuper 1981, 121).

המחלקה במפקדת האס.אס., שהיתה אחראית על השמדת יהודי אירופה, נקראה באופן רשמי "המחלקה למינהל ולכלכלה". היה זה שקר חלקי בלבד; "חוקי הדיבור" הנודעים לשמצה, שנועדו להוליך שולל הן את המשקיפים האקראיים והן את הפחות החלטיים שבקרב מבצעי הפשעים, יכולים להסביר את מקור השם הזה רק בחלקו. במידה רבה, רבה מכדי שנוכל לחוש עמה בנוח, שיקף השם בנאמנות את המשמעות הארגונית של פעילות המחלקה. מבלי להתייחס לסלידה – או, ליתר דיוק, לממדים העצומים של התועבה המוסרית – שמעוררת תכליתה של המחלקה הזאת, הרי פעילותה לא נבדלה משאר הפעילויות המאורגנות, הנתונות לתכנון, לניהול ולפיקוחן של מחלקות מינהליות וכלכליות "רגילות". ככל יתר הפעילויות הכפופות למרותה של הרציונליזציה הביורוקרטית, הרי גם פעילות המחלקה הנדונה מתאימה מאוד לתיאורו המפוכח של מקס ובר על המינהל המודרני:

דיוק, מהירות, חד-משמעיות, הכרת המסמכים, המשכיות, שיקול-דעת, אחדות, כפיפות מחמירה, צמצום החיכוכים ועלויות חומריות ואנושיות – את אלה מרוממים לנקודה העילאית במינהל ביורוקרטי מחמיר... הביורוקרטיוזיה מציעה, מעל לכל, אפשרות אופטימלית להוציא אל הפועל את עקרון התפקידים המינהליים המתמחים, על-פי שיקולים אובייקטיביים טהורים. עשייה "אובייקטיבית" של עסקים, משמעותה בראש ובראשונה עשיית עסקים על-פי כללים הניתנים לחישוב ומבלי להתייחס לאנשים" (Weber 1970, 214–215).¹

1. בסקירה המקיפה על טיפולם של ההיסטוריונים בשואה ובהערכות המלוות סקירה זו שנכתבו מתוך מעורבות עמוקה, מעלה לوسی דוידוביץ השגות לגבי ההשוואה בין השואה לבין מקרים אחרים של רצח המוני, כמו מחיקתן של הירושימה ונגסאקי: "מטרת ההפצצה היתה להפגין את יתרון

בתיאור זה אין דבר המצדיק השגה על ההגדרה הביורוקרטית של השואה כעיוות פשוט של האמת או כגילוי של ציניות מפלצתית במיוחד. ובכל זאת, השואה כה חיונית להבנתנו את אופיה הביורוקרטי המודרני של הרציונליזציה. זאת, לא רק, ואף לא בעיקר – משום שהיא מזכירה לנו (כאילו שאנו זקוקים לתזכורת כזאת) באיזו מידה השאיפה הביורוקרטית ליעילות היא פורמלית מחד גיסא, ועיוורת מן הבחינה האתית מאידך גיסא. משמעותה אינה באה לידי ביטוי מלא גם כשאנו מבינים עד כמה היה תלוי ביצוע הרצח ההמוני חסר התקדים בזמינותם של מיומנויות ונהלים מפותחים ומושרשים, בחלוקת עבודה קפדנית ומדוקדקת ובהבטחת זרימה שוטפת של מידע והוראות; או בתיאום לא אישי, אך מתוזמן היטב של פעולות אוטונומיות המשלימות זו את זו; אותם מיומנויות ודפוסי התנהגות שצומחים ופורחים באווירת המשרד. האור שזורה השואה על הבנתנו את הרציונליות הביורוקרטית הוא הבוחק ביותר רק כשאנו תופסים שעצם רעיון ה־endlosung, הפתרון הסופי, היה תוצאתה של התרבות הביורוקרטית.

אנו חבים לקארל שלונר (Schleuner 1970) את מושג "הדרך הפתלתלה" להשמדתם הפיסית של יהודי אירופה: דרך זו לא נהגתה בחזיונותיה הבחדיים של מפלצת מטורפת, ואף לא היתה בחירה שקולה שעשו מנהיגים שהיו מונעים מכוח האידיאולוגיה כבר בראשיתו של "התהליך פותר הבעיות". נהפוך הוא, הדרך הזאת נסללה צעד אחר צעד, כשהיא משנה כיוון בתגובה על משברים חדשים תדיר, מצביעה בכל שלב ושלב לעבר יעד שונה וממשיכה קדימה על-פי הגישה הפילוסופית "נעבור את הגשר לכשנגיע אליו". המושג של שלונר מתמצת בצורה הטובה ביותר את ממצאי האסכולה ה"פונקציונליסטית" בהיסטוריוגרפיית השואה.²

על-פי ממצאי הפונקציונליסטים, "היטלר קבע את תכלית הנאציזם: 'להיפטר מן היהודים, ומעל לכל – להפוך את טריטוריית הרייך ל-judenfrei, כלומר, נקייה מיהודים' – אך מבלי לפרט כיצד יש להשיג זאת" (Marrus 1987). למן הרגע שבו נקבעה המטרה, התנהל הכל כפי שפירט ובר בבחירות האופיינית לו. "השליט הפוליטי" אינו אלא "חובבן" הניצב אל מול ה"מומחה"; הוא הפקיד המוסמך העומד בתוך ההנהלה האדמיניסטרטיבית (Weber 1970, 232). את המטרה היה צריך להגשים; אופן הביצוע וצורתו היו תלויי נסיבות, שאותן שקלו ה"מומחים" לפי עלויות של דרכי פעולה חלופיות. כך נבחר הרעיון של הגירת יהודי גרמניה כפתרון מעשי ראשון להגשמת המטרה של היטלר; אילו היו יתר המדינות מסבירות פנים יותר לפליטים היהודים היה רעיון זה מביא לכך שגרמניה אכן היתה נעשית נקייה מיהודים. לאחר סיפוח אוסטריה זכה אייכמן בציון לשבח הראשון שלו על הזריות ועל היעילות, שבהן טיפל בהגירתם ההמונית של יהודי אוסטריה; אלא שאז החלה הטריטוריה, שהיתה בידי השלטון הנאצי, להתרחב. תחילה ראתה הביורוקרטיה הנאצית את כיבושן ואת סיפוחן של טריטוריות קולוניאליות-למחצה בתור הזדמנות נפלאה לממש את פקודת הפיהרר: דומה היה כי המושל הכללי (generalgouvernement) של פולין הכבושה מצא את אתר הפסולת שהנאצים חיפשו עבור אותם היהודים שעדיין ישבו על ארמת גרמניה עצמה, אשר נועדה להיות טהורת גזע.

למחוז היהודי הוקצתה שמורה נפרדת סביב ניסקו, באזור שלפני הכיבוש היה מרכז פולין. אך הביורוקרטיה הגרמנית, שידיה היו מלאות בניהול הטריטוריות הפולניות לשעבר, התנגדה לרעיון זה בנימוק שהיו לה די בעיות משל עצמה בשליטה ובפיקוח על היהודים המקומיים. רק לאחר תבוסתה של צרפת ניתן היה להפוך את מדגסקר, הקולוניה המרוחקת שלה, לאותו מחוז יהודי, שלא הצליחו להקימו באירופה, ואייכמן התמסר במשך שנה שלמה לעבודה על פרויקט מדגסקר. אלא שגם גורלו של פרויקט זה לא שפר מחמת המרחק העצום ונפח האוניות שהיה נחוץ למימושו ומחמת נוכחותו של הצי הבריטי בים הפתוח. בינתיים התרחבו השטחים הכבושים, ועמם עלה גם

הערצמה האמריקנית; ההפצצה "לא היתה מונעת על-ידי הרצון לחסל את העם היפני" (Dawidowicz 1981, 17-18). ההבחנה הזו צודקת, כמובן, אבל דוידוביץ מחטיאה בה עניין חשוב: הריגתם של מאתיים אלף יפנים נהגתה (וברצעה) כחלק מניסיון למצוא את האמצעים היעילים להשגת מטרה שהוצבה; אכן, היא היתה תוצר של מנטליות של גישה רציונלית לפתרון בעיות. 2. אסכולה זו מתחזקת במהירות בשנים האחרונות על חשבון ה"אינטרנציונליסטים", אשר מצדם מתקשים יותר ויותר להגן על ההסבר החד-סיבתי לשואה, שהיה בעבר ההסבר הדומיננטי. הסבר זה מייחס למעשה של רצח עם היגיון המונחה על-ידי מניע ועקביות שמעולם לא היו לו.

מספר היהודים החיים בתחום השיפוט הגרמני. האפשרות כי אירופה כולה תהיה כפופה לשלטון הנאצי (ולא רק "הרייך המאוחד מחדש") היתה יותר ויותר מוחשית. אט-אט הלכה והתבהרה צורתה החדשה של "הרייך של אלף השנים" בדמותה של אירופה תחת שליטה גרמנית. בנסיבות אלה לא נותר אלא להרחיב את המגמה של טיהור גרמניה מן היהודים. צעד אחר צעד, באופן כמעט סמוי מעין, התפשטה מגמה זו לשאר מדינות אירופה. פרויקט מדגסקר, זמין ככל שהיה, לא סיפק מענה לשאיפות בקנה מידה כזה (אם כי על-פי אברהארד גייקל היו עדויות לכך שעוד ביולי 1941, כאשר ציפה היטלר כי ברית-המועצות תובס בתוך שבועות ספורים, נראו מרחביה העצומים של רוסיה מעבר לקו ארכאנג'ל-אסטראחאן כאתר הפסולת המתאים ביותר לכל היהודים שחיו באירופה המאוחדת תחת השלטון הגרמני). כאשר תבוסת רוסיה בוששה לבוא וכל שאר הפתרונות החלופיים לא עמדו בקצב הבעיה ההולכת ומתעצמת, הורה הימלר ב-1 באוקטובר 1941 לעצור סופית כל הגירה יהודית נוספת. כדי "להיפטר מן היהודים" נבחרה ההשמדה הפיסית כאמצעי היעיל והאפשרי ביותר למטרה המקורית. כל השאר היה בגדר של שיתוף פעולה בין המחלקות השונות של ביורוקרטיית המדינה: ניהול קפדני, תכנון טכנולוגיה וציוד טכני מתאימים, תקצוב, חישוב וגיוס המשאבים הנחוצים: אכן, עניין של שגרה ביורוקרטית אפורה.

הלקח המזועזע ביותר העולה מניתוח "הדרך הפתלתלה לאושוויץ" הוא שלאחר שנכשלו כל יתר האפשרויות, היתה הבחירה בהשמדה פיסית, כאמצעי הנכון להגשמתה של משימת ה-*entfernung* (הרחקה), תוצאה של הליכים ביורוקרטיים שגרתיים: חישוב של אמצעים ומטרות, של איזון תקציבי ויישום כללים אוניברסליים. יש לציין כי הבחירה היתה תוצאה של מאמץ רציני למצוא פתרונות רציונליים ל"בעיות" שהתעוררו בו אחר זה בנסיבות המשתנות. בחירה זו הושפעה גם מן הנטייה הביורוקרטית הרווחת להחליף מטרות – מחלה אופיינית למערכת הביורוקרטית בדיוק כמו השגרה שלה. ממלאי תפקידים, שקיבלו אחריות לביצוע משימותיהם הספציפיות, פיתחו יוזמות נוספות והרחיבו את הכוונות המקוריות. כך שכללו המומחים את מיומנותם והשביחו את הדרך למטרה שסיפקה את טעם קיומם.

עצם קיומו של גוף של מומחים ליהודים הביא לתנופה ביורוקרטית מסוימת במדיניות הנאצית כלפי היהודים. לאחר תחילת הגירוש והרצח ההמוני הוצאו ב-1942 צווים האוסרים על יהודים גרמנים להחזיק בחיות-מחמד, להסתפר אצל ספרים אריים או לקבל את אות הספורט של הרייך. לא היה צורך בפקודות מלמעלה; די היה בקיומה של המשרה כדי להבטיח כי המומחים ליהודים ימשיכו בצעדיה המפלים (Browning 1983, 232).

בתהליך הארוך והמפותל של ההוצאה מן הכוח אל הפועל, לא נוצר עימות בין השואה ובין עקרונות הרציונליות. ה"פתרון הסופי" לא התנגש בשום שלב משלבי עם השאיפה הרציונלית להגיע ליישום יעיל ואופטימלי של יעדיו. נהפוך הוא, מקורו היה בדאגה רציונלית כנה, והוא נוצר בידי ביורוקרטיה, שהייתה נאמנה לצורתו ולתכליתו. מקרי טבח רבים, פגורומים, רצח המוני ואירועים שאינם רחוקים מרצח עם, בוצעו ללא הביורוקרטיה המודרנית, ללא הכישורים, ללא הטכנולוגיות שלה וללא העקרונות המדעיים של ניהולה הפנימי. השואה לא היתה התלקחות אי-רציונלית של שיירי הברבריות הקדם-מודרנית אשר נותרו בארם. אדרבא, קרקע גידולה הטבעי היה דווקא העידן המודרני.

אין להסיק מכך כי התרחשות השואה הוכרעה על-ידי הביורוקרטיה המודרנית או על-ידי תרבות הרציונליות האינסטרומנטלית שאת שיאה היא מגלמת; ועוד פחות מכך, אפשר להסיק כי גנור על הביורוקרטיה המודרנית להתגלגל בהכרח לתופעות מסוגה של השואה. עם זאת, אני גורס כי אין בכוחם של כללי הרציונליות האינסטרומנטלית למנוע התעוררות תופעות כאלה; אין הם פוסלים שיטות של הינדוס חברתי בנוסח השואה בנימוק שהן בלתי-ראויות, או בלתי-רציונליות. יתר על כן, אני טוען כי התרבות הביורוקרטית הדוחקת בנו לראות בחברה מושא לניהול, או אוסף של "בעיות" התובעות פתרון, או "טבע" הדרוש "פיקוח", "שליטה", "שיפור" ו"תכנון מחדש", בתור יעד לגיטימי של "הינדוס חברתי", המשול לגן שיש לתכננו ולהקפיד על צורתו על-ידי שימוש בכוח (גישת הגיגן מחלקת את הצמחייה ל"צמחים מתורבתים" שיש לטפל בהם, ולגידולי הפרא שיש להשמידם) – תרבות ביורוקרטית זו היוותה בית גידול מתאים לרעיון השואה, לפיתוחו ולמימושו. אני טוען גם שרוחה של הרציונליות האינסטרומנטלית וצורת המיסוד הביורוקרטית-המודרנית שלו לא רק

שאפשרו למצוא פתרונות דוגמת השואה, אלא גם נתנו להם תוקף "הגייוני", שחיקו את הסבירות של הבחירה בהם. גידול זה בסבירות הפתרון קשור ליכולתה של הביורוקרטיה המודרנית לתאם פעולות של מספר עצום של פרטים מוסריים לשם הגשמת כל מטרה שהיא, ואפילו היא לא מוסרית.

ייצור חברתי של אדישות מוסרית

ד"ר סרבאטיוס, סניגורו של אייכמן בירושלים, סיכם את קו ההגנה שלו במלים חריפות. אייכמן זיכה את מבצעי הוראותיו באותות הצטיינות כשניצחו, ושלח אותם לגרדום כשנחלו תבוסה. המסר המובן-מאליו, שטמון בהצהרה הזאת, הוא טריוויאלי: הכוח עושה את הצדק. אך קיימת גם משמעות נוספת, פחות ישירה, אם כי לא פחות צינית, והרבה יותר מאיימת: אייכמן לא חרג באופן מהותי מדרך התנהגותו של כל מנצח אחר. לפעולותיו כשלעצמן אין ערך מוסרי או לא מוסרי. הערכה מוסרית היא חיצונית לפעולה ונקבעת על-פי אמות מידה שונות מאלה של הפעולה עצמה.

כאשר מוציאים את דבריו של ד"ר סרבאטיוס מן ההקשר ומן הנסיבות שבהן הם נאמרו, ובוחנים אותם במושגים אוניברסליים ובלתי-אישיים – הדבר המבהיל הוא שהם אינם חורגים ממה שטענה הסוציולוגיה כל העת; ולמעשה הם אינם חורגים מגבולות השכל הישר של החברה המודרנית והרציונלית שלנו, שלעתים רחוקות בלבד יש עליו השגות ולעתים נדירות יותר מתקיפים אותו. הצהרתו של ד"ר סרבאטיוס מזועזעת מן הסיבה הזאת בדיוק. היא חושפת בפנינו אמת, אשר היינו מעדיפים שלא תיאמר כלל: כל עוד אמת זו של השכל הישר מקובלת כברורה מאלה, אין כל דרך סוציולוגית לגיטימית להוציא את המקרה של אייכמן מתחום חלונה.

היום כבר ידוע כי הנסיונות הראשונים להסביר את השואה כזוועה, שבוצעה בידי פושעים מלידה, סאדיסטים, מטורפים, גורמים חברתיים שליליים או בעלי-מוסר אחרים, הופרכו על-ידי המחקר ההיסטורי. קרן ורפופורט היטיבו לסכם את כיוונה הנוכחי של החשיבה ההיסטורית:

על-פי הקריטריונים הקליניים המקובלים, לא ניתן לאבחן יותר מעשרה אחוזים מבין אנשי האס.אס. כ"לא-נורמלים". תצפית זאת מתיישבת עם המגמה הכללית של עדויות הניצולים, המצביעה על כך שברוב המחנות רק איש אס.אס. אחד, או אנשי אס.אס. בודדים נודעו בפרצי האכזריות הסאדיסטית העזים שלהם. כל היתר לא נהגו אולי תמיד בהגינות, אך התנהגותם נחשבה בעיני האסירים כניתנת לכל הפחות להבנה...

אנו קובעים כי רובם המוחלט של אנשי האס.אס., מנהיגים וחיילים מן השורה כאחד, היו מצליחים לעבור בנקל את כל המבחנים הפסיכיאטריים שבוחנים בהם, כדבר שבשגרה, את מתגייסי הצבא האמריקני או את שוטרי קנוס-סיטי (Kren and Rappoport 1980, 70).

המחשבה כי רוב המוציאים לפועל של רצח העם היו בני אדם נורמלים, המסוגלים לעבור בנקל כל מסגרת פסיכיאטרית מוכרת, ולו גם הקפדנית ביותר, מעוררת חלחלה, בעיקר אם בוחנים אותה לאור שפיותם של המנגנונים שתיאמו את פעולותיהם של פרטים נורמליים כאלה לכלל מבצע של רצח עם. אנו כבר יודעים כי המוסדות שהיו אחראים לשואה, גם אם הוחזקו כפלייליים, לא היו פתולוגיים או לא-נורמליים בשום מובן סוציולוגי לגיטימי, וכעת מתברר, כי גם האנשים שביצעו את הפעולות לא חרגו מאמות המידה המקובלות של נורמליות. לא נותר אם כן אלא להצטייד בידע חדש ולהתבונן בתבניות הנורמליות, המובנות לגמרי, לכאורה, של הפעולה הרציונלית המודרנית. בעזרתן אולי נצליח לחשוף את האפשרות שנתגלתה באופן כה דרמטי בתקופת השואה.

על-פי דבריה המפורסמים של חנה ארדנט, הבעיה הקשה ביותר שעמדה בפני יוזמי הפתרון הסופי (ונפתרה בהצלחה מפתיעה כביכול) היתה: כיצד להתגבר על החמלה החייתית המתעוררת בבני האדם בעומדם מול סבל פיס (Ardent 1964, 106). אלה אשר התגייסו לארגונים שהיו מעורבים בצורה הישירה ביותר במפעל הרצח ההמוני, לא היו סאדיסטים או פנאטים במידה החורגת מגבולות הנורמליות. סביר להניח כי הם סלדו כשאר בני האדם, מלגרום לזולת ייסורים פסיים, או אף ליטול את חייו. כאשר גויסו חיילים לפלוגות הסער, למשל, או ליחידות אחרות, שהיו אף הן קרובות לזירת ההרג עצמו, נערכה סלקציה, שבה רחו או סילקו את אלה אשר גילו התלהבות יתרה

או שנסחפו בלהט אידיאולוגי. יוזמות אישיות לא זכו לעידוד, ומאמץ רב הושקע בשמירה קפדנית על ביצוע ענייני ובלתי-אישי לחלוטין של המשימה. מי שפעל כדי לגרוף רווחים, או מתוך מניעים אישיים אחרים ננוף ואף נענש. מעשי הרג שברצו מתוך תאוות רצח לשמה, בניגוד להוצאות להורג שנערכו באופן מאורגן ועל סמך פקודות, הובילו (לפחות בעיקרון) לתביעה משפטית ולהרשעה, ככל רצח או הריגה רגילים. לא אחת הביע הימלר דאגה עמוקה, וככל הנראה כנה, ביחס לשמירה על שפיות דעתם ועל אמות המידה המוסריות של פיקודיו הרבים, שעסקו מדי יום ביומו בפעילות בלתי-אנושית; הוא האמין וגם התנאה בכך, שהשפיות, וכמוה המוסריות, עברו את המבחן הזה בהצלחה. ונצטט שוב את ארדנט: "מתוך ה'אובייקטיביות' שלו [או הענייניות, Sachlichkeit], התנער האס.אס. מטיפוסים רגשיים דוגמת שטרייכר, 'אותו אוויל מנותק מן המציאות', וכן מאנשי מפתח מסוימים במפלגה הטבטונית הגרמנית אשר התנהגו כאילו הם עטויים קרניים ופרוות" (Ardent 1964, 69). מנהיגי האס.אס. הסתמכו (ובצדק) על שגרה מאורגנת, ולא על להט אישי; על משמעת, ולא על מסירות אידיאולוגית. הנאמנות למשימה העקובה מדם היתה נגזרת של הנאמנות לארגון.

אין להתגבר על "יצר החמלה החייתי" באמצעות שחרור של יצרים חייתיים שפלים אחרים; יש להניח כי יצרים כאלה היו פוגמים ביכולתו של הארגון לפעול; אין להשוות בין רמת היעילות שבה יכול לפעול ערב רב של פרטים השטופים בתאוות רצח ונקם לזו של ביוורוקטיה, שהיא אמנם קטנה בהיקפה, אך ממושמת ומתואמת בקפדנות. כמו כן, לא ברור כלל אם ניתן לסמוך על כך שיצר ההרג אכן יתעורר בלב כל אותם אלפי פקידים ואנשי מקצוע מן השורה, אשר היו מעורבים בשלבים שונים של המבצע רק בגלל ממדיו האדירים. ובמלותיו של הילברג:

מבצע הפשעים הגרמני לא היה גרמני מן מיוחד... אנו יודעים כי עצם טבעם של התכנון המינהלי, של המבנה המשפטי ושל המערכת התקציבית הוציא מכלל אפשרות מיון מיוחד או הכשרה מיוחדת של אנשי סגל. כל חבר במשטרת הסדר היה יכול באותה מידה לשמש שומר באחד הגטאות או על רכבת. כל עורך דין שעבד במשרד המרכזי לבטחון הרייך נחשב מתאים לשמש בתפקיד מנהיג יחידות המוות הניידות. כל מומחה פיננסי במשרד המרכזי לניהול הכלכלה נחשב בחירה טבעית לשירות במחנה מוות. במלים אחרות, כל המבצעים החיוניים הוצאו לפועל על-ידי מי מאנשי הסגל אשר שהיו בנמצא (Hilberg 1983, 1011).

אם כן, כיצד הפכו הגרמנים לעם המבצע פשע המוני? הרברט סי. קלמן (Kelman 1973, 29-61) טבור כי העכבות המוסריות נגד מעשי זוועות אלימים נשחקות כאשר מתקיימים שלושה תנאים (לחוד או יחד): כשהאלימות מקבלת תוקף רשמי מכוח הפקודות הרשמיות שניתנות מטעם רשויות בעלות סמכות חוקית; כשהפעולות האלימות נכנסות לשגרה (בשל נהלים שנקבעו על-פי חוק ומיפרט של תפקידים מדויק); כאשר אנשיותם של קורבנות האלימות נשללת מהם (בשל הגדרות ואינדוקטרינציות אידיאולוגיות). לתנאי השלישי נתייחס בנפרד. התנאים הראשונים נשמעים מוכרים, ולא בכדי. הם נוסחו שוב ושוב, בעקרונות הפעולה הרציונלית, של החברה המודרנית, אשר הקפידה ליישם באופן מקיף וכולל.

העיקרון הראשון, הרלוונטי ביותר לענייננו, הוא עקרון המשמעת הארגונית; ליתר דיוק, תביעה לציות לפקודות הממונים שלמען יש לדחות כל מניע אחר לפעולה, ולהציב את ההתמסרות לרווחת הארגון כפי שהוגדרה על-ידי הממונים מעל לכל התמסרות ומחויבות אחרת. בין ההשקפות וההערפות האישיות העומדות בדרכה של מסירות זו, בולט מקומן של השקפות והערפות אישיות, ועל כן יש להדחיקן או להכחידן. אידיאל המשמעת תובע הזדהות גמורה עם הארגון, שפירושה אינו אלא נכונות למחוק את הזהות העצמית ולהקריב את האינטרסים האישיים (אשר בהגדרה אינם זהים למשימה שהציב לעצמו הארגון). באידיאולוגיה הארגונית מוכנות לסוג קיצוני כזה של הקרבה עצמית מקבלת ביטוי כמידה מוסרית נעלה, מידה אשר ממנה מתחייב ביטול כל יתר הדרישות המוסריות. ההקפדה נטולת העצמיות על המידה המוסרית הזו מוצגת בניסוחו המפורסם של ובר ככבודו של עובד המדינה:

כבודו של עובד המדינה מוקנה מכוח יכולתו לבצע במסירות את הוראת הרשויות העליונות — ממש כאילו היא מתיישבת עם אמונותיו שלו עצמו. הדבר תופס גם אם ההוראה נראית בעיניו

שגויה, וגם אם – למרות מחאותיו של עובד המדינה – הרשות עומדת על הוראתה. משמעותה של התנהגות מעין זאת, לגבי עובד מדינה, היא "משמעת מוסרית והכחשה עצמית מבובן העילאי ביותר" (Weber 1970, 95).

באמצעות הכבוד מחליפה המשמעת את מקומה של האחריות המוסרית. שלילת הלגיטימציה של אמות מידה המהוות מקור וערובה לכללי ההתנהגות, אך אינן כלולות בחוקים הפנים-ארגוניים, ומכאן שלילת סמכותו של המצפון הפרטי, הופכות למידה המוסרית העילאית. התנהגות על-פי המידה המוסרית הזו עלולה לעורר תחושת אי-נוחות, אבל היא מאוזנת באחריות הבלעדית שנוטל על עצמו הממונה על פעולות הכפופים לו (כל עוד הם סרים למרותו, כמובן). ובר משלים את תיאור כבודו של עובד המדינה בהדגשת "אחריותו האישית הבלעדית" של המנהיג, "אחריות שאין הוא רשאי לדחות או להעבירה לאחרים". כאשר לחצו על אולנדרוף במשפט נירנברג להסביר מדוע לא התפטר מתפקיד המפקד על פלוגת הסער שבראשה עמד, למרות שכאדם פרטי הסתייג מפעולותיה, הוא דיבר על תחושת האחריות הזאת בדיוק: לו חשף את מעלליה של יחידתו כדי לפטור עצמו מתפקידים שלדבריו עוררו בו התנגדות, היה גורם לכך שאנשיו "יאישמו שלא כדין". מאליו מובן כי אולנדרוף ציפה מן הממונים עליו שיגלו כלפיו אותה אחריות פטרנליסטית שהוא גילה כלפי "אנשיו" שלו; זו פטרה אותו מנטילת אחריות מוסרית לפעולותיו, שאותה הותיר בביטחון לאלה שהורו לו לפעול. "אינני חושב שמצבי מאפשר לי לשפוט אם האמצעים שנקט... מוסריים או בלתי-מוסריים... אני מוותר על המצפון המוסרי שלי בשל העובדה שהייתי חייל, ועל כן בורג קטן יחסית במכונה אדירה" (Wolfe 1980, 64).

אם מגעו של מידאס הפך הכל לזהב, הרי מינהל האס.אס. הפך כל דבר שנכנס למסלולו – לרבות קורבנותיו – לחלק אינטגרלי של שרשרת הפיקוד, אשר היתה כפופה לכללים משמעתיים נוקשים ומשוחזרת משיפוט מוסרי. רצח העם היה תהליך מורכב; כפי שציין הילברג, הוא כלל את הדברים שנעשו בידי הגרמנים עצמם ואת הדברים שנעשו בידי קורבנותיהם היהודים, לפי הוראת הגרמנים, ולעתים קרובות מתוך מסירות שגבלה בביטול עצמי. כאן באה לידי ביטוי עליונותו הטכנית של רצח המוני, המתוכנן בתכליתיות ומאורגן באופן רציונלי, על פני התפרצויות פרועות של אורגיות-רצח. אין להעלות על הדעת שיתוף פעולה בין קורבנות פוגרום לבין מבצעיו. שיתוף הפעולה של קורבנות השואה עם הביורוקרטים של האס.אס. היה חלק מן התוכנית; למעשה, הוא היה תנאי הכרחי להצלחתו.

מרכיב חשוב של התהליך כולו היה תלוי בהשתתפות יהודית – בפעולותיהם הפשוטות של פרטים וכן בפעילותן המאורגנת של המועצות... משיגחים גרמנים פנו למועצות יהודיות כדי להשיג מידע, כסף, כוח עבודה או עבודת שיטור; והמועצות סיפקו להם את הדברים הללו בכל יום מימות השבוע (Hilberg 1983).

הרחבת כללי הניהול הביורוקרטי, ועמה שלילת הלגיטימציה מנאמניות חלופיות וממניעים מוסריים, הביאו לכך שגם קורבנותיה המיועדים של הביורוקרטיה הפכו לחלק ממנה. ניצול כישוריהם וכוח עבודתם לביצוע של השמדתם העצמית הושג בשתי דרכים (במתכונת הפעילות הרגילה של כל ביורוקרטיה, אפלה או נאורה). ראשית, המסגרת החיצונית של חיי הגטו תוכננה כך, שכל הפעולות של מנהיגיו ושל תושביו היו "שימושיות" למטרות הגרמנים. "כל דבר שתוכנן לשמר את יכולת הקיום שלו (של הגטו) קידם בו בזמן גם יעד גרמני... היעילות היהודית בהקצאת מרחב או בחלוקת מנות מזון היתה בגדר הרחבה של היעילות הגרמנית. הקפדנות היהודית במיסוי או בשימוש בכוח עבודה היתה בגדר חיזוק של הקפדנות הגרמנית, ואף נקיון הכפיים היהודי יכול היה לשמש מכשיר בידי המינהל הגרמני". שנית, הגרמנים הקפידו היטב, שבכל שלב ושלב של הדרך יעמדו הקורבנות במצב של בחירה, שעליה חלים אמות מידה או שהיא מושא של פעולה רציונלית, ושבה ההחלטה הרציונלית מתיישבת ללא יוצא מן הכלל עם ה"תכנון המינהלי". הגרמנים נחלו הצלחה ראויה לציון בכך, ששילחו את היהודים להשמדה בשלבים, שכן אלה שנתרו מאחור יכלו לטעון כי הקרבת המעטים היתה נחוצה לשם הצלת הרבים" (Hilberg 1983, 1036–8, 1042). למעשה, אפילו לאלה שכבר נשלחו להשמדה נותרה האפשרות להשתמש ברציונליות שלהם עד לסוף המר. תאי הגאזים, שכונו בשם המפתח "חדרי רחצה", נראו מלבבים לאחר ימים של מסע בקרנות בקר צפופים ומטופנים להחריד. גם לאלה, שכבר ידעו את האמת, ולא טיפחו שום

אשליות, נותרה אפשרות של בחירה בין מוות "מהיר ונטול כאבים" לבין מוות מלווה בייסורים, שהיה שמור למרדנים. הגטו הפך לחלק בלתי-נפרד ממכונת ההשמדה לא רק בשל מדיניות, שהיתה מעבר לשליטת הקורבנות, אלא גם בשל הכישורים הרציונליים של "ממלאי התפקידים", שהופעלו כדי לעורר את הקורבנות להתנהגות המונעת על-ידי נאמנות ושיתוף פעולה עם מטרות שהוגדרו באופן ביורוקרטי.

ייצור חברתי של מוסריות בלתי-נראית

עד כה ניסינו לשחזר את המנגנון החברתי של "ההתגברות על החמלה החייתית"; זהו ייצור חברתי של התנהגות המנוגדת לאיסורים מוסריים מולדים, שביכולתו להפוך יחידים שאינם "מנוונים מבחינה מוסרית" לרצחים או למשתפי פעולה במודע בתהליך הרצח. נסיון השואה מבליט מנגנון חברתי נוסף, המאפשר לערב בביצוע רצח-העם מספר גדול בהרבה של אנשים שאינם ניצבים במודע במהלך ההשמדה בפני בחירות מוסריות קשות או בפני הצורך לכבוש התנגדות מצפונית פנימית. המאבק סביב השאלות המוסריות לעולם אינו מתרחש, באשר ההיבטים המוסריים של הפעולות אינם ברורים באופן מידי, או שחשיפתם והדיון בהם נמנעו בכוונה תחילה. במלים אחרות, אופיה המוסרי של הפעולה הוא בלתי-נראה, או מוסתר במתכוון.

לפי הילברג "יש לזכור כי רוב המשתתפים (ברצח העם) לא ירו על ילדים יהודים או הזרימו גאו לתאי הגזאים... רוב הביורוקרטים חיברו תוכירים, שרטטו תוכניות, שוחחו בטלפון והשתתפו בכנסים. הם יכלו להשמיד עם שלם תוך כדי ישיבה מאחורי שולחן הכתיבה שלהם" (Hilberg 1983, 1024). לו היו נותנים לעצמם דין וחשבון על התוצאה הסופית של פעילותם – התמימה לכאורה – הרי הוא היה חבו, במקרה הטוב, בנבכי מוחם. הקשר הסיבתי בין פעולותיהם ובין ביצוע הרצח ההמוני היה קשה לזיהוי. הנטייה הטבעית שלא לדאוג יותר מכפי שצריך לא זכתה לגינוי מוסרי, וכך נמנעה גם הבדיקה של שרשרת הסיבות עד לקישוריה המרוחקים ביותר. כדי להבין כיצד התאפשר עיוורון מוסרי מדהים כזה, כדאי לחשוב על פועלים במפעל ליצור נשק העולצים כשמקום עבודתם אינו נסגר הודות לגל של הזמנות חרשות, ובה בעת מקוננים בכנות גמורה על מעשי הטבח ההרדיים המתרחשים בין אתיופים לאריתראים, למשל; או על כך ש"ירידה במחירי הסחורות" מקובלת על הכל כחרשות טובות, כשבר-בזמן מקוננים כולם על "הרעב בקרב ילדי אפריקה".

לפני שנים אחדות הצביע ג'ון לקס על תיווך הפעולה (מצב שבו פעולה של פלוגי מבוצעת בידי מיישהו אחר, מתווך, ה"עומד ביני לבין הפעולה שלי, ואינו מאפשר לי לחוות אותה ישירות") כעל אחד המאפיינים הבולטים והחשובים ביותר של החברה המודרנית. בין הכוונה לבין הביצוע בפועל נפער מרחק ניכר, המתמלא בפעולות זעירות ובמבצעי פעולות חסרי חשיבות. "המתווך" מסתיר את תוצאות הפעולה מעיני מבצעה.

כתוצאה מכך ישנן הרבה פעולות שאף אחד אינו משייך במודע לעצמו. מבחינת אותו אדם שלמענו הן בוצעו, הן קיימות אך ורק באופן מילולי או בדמיון; הוא לא יטען לבעלות עליהן כיוון שמעולם לא חווה אותן. מן הצד האחר, האדם שביצע אותן בפועל תמיד יתייחס אליהן כשייכות לאדם אחר, ואת עצמו יראה רק ככלי חף מפשע בידי רצון זר....

ללא היכרות ממקור ראשון עם פעולותיו, אפילו הטוב באנשים מתנהל בתוך ריק מוסרי: ההכרה המופשטת ברוע אינה מדריך מהימן או מניע הולם... לא נמצא מופתעים למראה אכזריותם העצומה ובמידה רבה הבלתי-מכוונת של אנשים בעלי רצון טוב....

הדבר המדהים הוא שאיננו מחוסרי יכולת להכיר במעשי עוול או באי-צדק משועש כשאנו רואים אותם. מתמיהה אותנו השאלה כיצד אלה יכלו לקרות בשעה שכל אחד מאיתנו לא פעל אלא פעולות חפות... קשה לקבל כי לעתים קרובות אין בנמצא אדם או קבוצה שתכננו וגרמו לכל זה. קשה אף יותר לראות כיצד פעולותינו שלנו, באמצעות תוצאותיהן הרחוקות, תרמו לגרימת הסבל (Lachs 1981, 12-13, 58).

העמקת הפער הפיסי ו/או הנפשי בין הפעולה לבין תוצאותיה גורם לא רק להשעיית האיסור

המוסרי; הוא מבטל את משמעותה המוסרית של הפעולה, ובכך מונע מראש כל עימות בין אמות מידה אישיות של הגינות מוסרית לבין אי-מוסריות, המאפיינת את התוצאות החברתיות של הפעולה. כאשר פעולות משמעותיות מבחינה חברתית מתזכרות על-ידי שרשרת ארוכה ומורכבת של זיקות סיבתיות ותפקודיות, נעלמות הדילמות המוסריות מן העין, והאפשרויות לבדוק אותן בדיקה נוקבת ולבחור בחירה מוסרית מודעת מצטמצמות יותר ויותר.

אפקט דומה (בעל ממדים מרשימים בהרבה) מושג כשהקורבנות עצמם הופכים לבלתי-נראים מבחינה פסיכולוגית: זה היה ודאי גורם מכריע בין הגורמים האחראיים באחריות להסלמה במחיר חיי אדם בלוחמה המודרנית. כפי שציין פיליפ קאפוטו, אתוס המלחמה "נראה יותר כשאלה של מרחק וטכנולוגיה. אף פעם לא תיכשל אם תהרוג אנשים מטווח רחוק ובאמצעות כלי נשק מתוחכמים" (Caputo 1977, 229). כאשר הורגים "ממרחק", סביר להניח כי הקשר שבין הקטל לבין פעולות תמימות לחלוטין – כמו לחיצה על הדק, הפעלת מתג חשמלי או לחיצה על מקלדת המחשב – יישאר בנדר של מושג תיאורטי טהור. (נטייה שהתחזקה מאוד בגלל הפער העצום שבין התוצאה לבין הסיבה המיידית להתרחשותה – פער בלתי-ניתן לגישור שחומק בקלות מהבנה המבוססת על ניסיון קומונסנסי.) זה מה שמאפשר לטייס הנרשא במטוסו את הפצצה המיועדת להירושימה או לדרודן לעמוד בהצטיינות במשימות המוטלות עליו בבסיס לטילים מונחים, לתכנן דוגמאות של ראשי נפץ גרעיניים יותר ויותר קטלניים – וכל זאת מבלי שהדבר יגרע מתחושת השלמות המוסרית של המבצע (ייתכן כי כאשר ביצע מילגרם את ניסוייו הידועים לשמצה, הסתייע בעובדה שקורבנותיו הם בלתי-נראים). אי-היכולת לראות את הקורבנות מסבירה אולי את השכלולים הרצופים שנעשו בטכנולוגיית ההשמדה בשואה. בתקופה שבה ביצעו פלוגות הסער את ההשמדה, קובצו הקורבנות, הוצבו בפני מכונות ירייה, ונרצחו מטווח קרוב. למרות שהרצחים הציבו את כלי הנשק רחוק ככל האפשר מן השוחות שלתוכן נורו הנרצחים, היה להם קשה להתעלם מן הקשר שבין הירייה לבין ההרג. המנהלים של רצח-העם מצאו את השיטה פרימיטיבית ולא יעילה ואף ראו בה סכנה למורל של מבצעי הרצח. כמו כן הם חיפשו טכניקות חלופיות להשמדה – שמגמתן היתה להביא להפרדה חזותית בין הרצחים לבין קורבנותיהם. החיפוש הוכתר בהצלחה והוא הוביל להמצאת תאי הגאזים, תחילה הניידים ולאחר מכן הנייחים. התאים הנייחים – מכשיר ההמתה המושלם שהיה בידי הנאצים להמציא – הפכו את הרצח ל"קצין סניטציה", אשר נדרש להריק שק מלא ב"כימיקלים מחטאים" דרך צוהר שהיה קבוע בגגו של המבנה, שאת הנעשה בתוכו לא התבקש לראות.

את ההצלחה הטכנית-מינהלית של השואה ניתן לזקוף בחלקה לשימוש המיומן ב"גלולות שינה מוסריות", שאפשרו הביורוקרטיה המודרנית והטכנולוגיה המודרנית. הבולטים שבין אלה היו אי-הנראות הטבעית של הקשרים הסיבתיים במערכת מורכבת של פעולות גומלין וההרחקה של תוצאות הפעולה שאין לראותן, הרוחות מבחינה מוסרית, עד שאלה הפכו לבלתי-נראות לידיו של מחולל הפעולה. הנאצים הצטיינו בשיטה שלישית, שאותה לא המציאו, אבל שכללו לדרגה חסרת תקדים – להפוך את אנושיותם של הקורבנות לבלתי-נראית. הגורמים הסוציו-פסיכולוגיים, העומדים מאחורי יעילותה מעוררת הפלצות של שיטה זאת מוגדרים במושג "תחום החובה" של הלן פיין. תחום החובה פירושו "חוג האנשים המקיימים מערכת חובות הרדיות של הגנה זה על זה, ואשר הקשרים ביניהם נובעים מיחסם לאלוהות או למקור סמכות קדוש" (Fein 1979, 4). "עולם החובה" מסמן את הגבולות החיצוניים של הטריטוריה החברתית, שבתוכה ניתן להעלות שאלות מוסריות, ואילו מעברם השני של גבולותיה אין הציוויים המוסריים מחייבים, וההערכות המוסריות הן חסרות משמעות. כדי להעלים את האנושיות של הקורבנות, לא צריך אלא לגרשם מ"תחום החובה".

הזכויות הגרמניות היו בתפיסת העולם הנאצית בעלות ערך עליון ובלתי-ניתן לערער. כל שהיה על הגרמנים לעשות כדי להוציא את היהודים מ"תחום החובה" היה לשלול את חברותם של היהודים באומה הגרמנית ובקהילת המדינה. הילברג מנסח זאת גם הפעם במלים נוקבות: "בתחילת 1933, כשעובד המדינה הראשון רשם את הגדרתו הראשונה של "לא-ארי" בתקנון שירות המדינה, נחרץ גורלה של יהדות אירופה" (Hilberg 1983, 1044). היה צורך ביותר מזה כדי לגייס את שיתוף הפעולה של אירופים לא-גרמנים (או להשיג את אדישותם או את עמידתם מן הצד).

נישול היהודים מגרמניה, אשר סיפק את האס.אס. הגרמני, לא הניח את דעתן של אומות אירופיות, שלמרות אהדתן לרעיונות שקידמו שליטה החדשים של אירופה, היו להן סיבות לחשוש מפני תביעת הגרמנים לבלעדיות על המידה הנעלה האנושית ולסלוד ממנה. כאשר הנאצים הציבו כמטרה את אירופה, ולא רק את גרמניה "נקייה מיהודים" היה צורך להשלים את הקאת היהודים מן האומה הגרמנית בשלילה מוחלטת של אנושיותם. שלילה טוטאלית זו הולידה את הביטוי "יהודים וכינים", שהיה אהוד על פרנק, והסירה מן "השאלה היהודית" את ההקשר של הגנה עצמית של הגזע והעתיקה אותו אל העולם הלשוני של "טיהור עצמי" ושל "היגיינה פוליטית"; היא גרמה לכתיבת הכרזות, שנתלו על חומות הגטו והזוהירו את האוכלוסיה המקומית מפני מחלת הטיפוס, ולבסוף, היא הביאה להזמנת כימיקלים מהחברה הגרמנית להדברת מזיקים, "die Deutsche Gesellschaft für Schädlingsbekämpfung", עבור המטרה הסופית – ההשמדה.

תוצאות מוסריות של תהליך התרבות

לתהליך התרבות יש דימויים טוציולוגיים נוספים, אבל הנפוץ והמקובל ביותר הוא הדימוי המשלב דיכוי של יצרים לא-רציונליים ואנטי-חברתיים במהותם, וביעור הדרגתי אך חסר פשרות של אלימות מן החיים החברתיים (למען הדיוק: ריכוז האלימות תחת פיקוח המדינה לשם שמירה על הגבולות החיצוניים של הקהילה הלאומית ועל תנאי הסדר החברתי). מה שמשלב בין שתי הנקודות המרכזיות הללו הוא חזון החברה המתורבתת – בצורתה המערבית המודרנית, המוכרת לנו – ככוח מוסרי, וכמערכת של מוסדות המשתפים ביניהם פעולה ומשלימים זה את זה באכיפת סדר נורמטיבי ושלטון חוק כדי להגן על תנאי השלום החברתי והביטחון האישי.

החזון אינו כוזב, בהכרח, אבל לנוכח השואה הוא נראה בלי ספק חד-צדדי. אמנם הוא מאפשר חקירה ודקדקנית של מגמות חשובות בהיסטוריה החדשה, אך מכיוון שהוא מתמקד בהיבט אחד של התהליך ההיסטורי, הוא מונע התעמקות בכיוונים משמעותיים אחרים, ומותח באופן שרירותי קו מפריד בין הנורמלי לבין הא-נורמלי. על-ידי ה-לגיטימציה של כמה היבטים עקשניים של חזון זה של הציוויליזציה הוא מטעה לחשוב שהיבטים אלה הם מקריים וחולפים ובעת ובעונה אחת מסתיר את התואם המרשים הקיים בין אפיוניהם הבולטים ביותר לבין ההנחות הנורמטיביות של המודרניות. במלים אחרות, מסיט את תשומת-הלב מקיומו של הפוטנציאל החלופי וההרסני של תהליך התרבות, משתיק ביעילות ודוחק לשוליים את המבקרים, החוורים ומתעקשים על דר-צדיותו של ההסדר החברתי המודרני.

אני טוען כי הלקח העיקרי מן השואה מלמדנו להתייחס ברצינות לביקורת, להרחיב את המודל התיאורטי של תהליך התרבות, ולהיות מודעים לנטייתו של המודל הזה להוריד בדרגה את המניעים האתיים של הפעולה החברתית, לבטל את תקפותם ולשלול מהם את הלגיטימציה שלהם. עלינו לזכור את הראיות לכך שבתהליך התרבות נעלם השיקול המוסרי כאשר מפעילים אלימות, והרציונליות משילה מעצמה הפרעות של נורמות אתיות או של עכבות מוסריות. כשם שהנטייה להכפיף את השימוש באלימות לשיקול הרציונלי קיבלה לפני זמן רב הכרה כתכונה מהותית של הציוויליזציה המודרנית, כך יש לראות בתופעות מסוגה של השואה תולדה לגיטימית של מגמת התרבות, ופוטנציאל קבוע שלה.

אם נשוב עתה בחוכמה של מבט לאחור אל דבריו של ובר בעניין תנאי הרציונליזציה ומנגנוניה, נגלה את הקשרים החשובים האלה, שלא זכו עד כה להערכה מספקת. נוכל לראות ביתר בהירות כי התנאים לניהול רציונלי של עסק, כגון ההפרדה המפורסמת בין מפעל לבין משק בית, או בין קופה ציבורית לבין הכנסה פרטית – פועלים בר-בזמן כגורמים רבי-עוצמה. הם מבדדים את הפעולה הרציונלית, המכוונת למטרה, מיחסי גומלין עם תהליכים הנשלטים על-ידי נורמות אחרות (א-רציונליות בהגדרה) וכך מחסנים אותה מפני ההשפעה המגבילה של ציווי העזרה ההרדית, של הסולידריות, של הכבוד ההרדי וכד', המתקיימים במערכים לא-עסקיים. הישג זה של מגמת הרציונליזציה עוגן בחוק והתמסד כצפוי בבירוקרטיה המודרנית. אותה קריאה-מחדש מתוך מבט לאחור תגלה שהאקלמת קולה של המוסריות היתה עניין מרכזי של תהליך הרציונליזציה והיותה את התנאי הבסיסי להצלחתה כמכשיר בתיאום הרציונלי של הפעולות. היא תחשוף גם את יכולתו

של התהליך ליצור פתרון דמוי שואה שעה שהוא ממשיך ללא דופי בפעילות היוזימית של פתרון בעיות.

כל כתיבה-מחדש של התיאוריה של תהליך התרבות בכיוונים הללו יחייב לערוך שינוי בסוציולוגיה עצמה, אשר טבעה וסגנונה הותאמו לאותה חברה מודרנית עצמה, שאותה חקרה ואשר עליה יצרה תיאוריות. מאז ומעולם ניהלה הסוציולוגיה מערכת יחסים מימטית עם המושא שלה, או למען הדיוק עם המדומה של המושא הזה, שאותו יצרה ושאותו קיבלה כמסגרת לשיח שלה. כך קידמה הסוציולוגיה בתור כללי ההתנהגות שלה עצמה אותם עקרונות של פעולה רציונלית, המכוננים את המושא שלה. יחד איתם אימצה ככללי שיח מחייבים את אי-קבילותן של הבעיות האתיות, אלא אם כן זו לבשה צורה של אידיאולוגיה המקובלת בקהילה מסוימת, ועל כן ניתן להציגה כורה לשיח הסוציולוגי (המדעי, הרציונלי). ביטויים דוגמת "קדושת חיי אדם" או "חוכה מוסרית" אינם שייכים לאוצר המלים המקובל בסמינר סוציולוגי כשם שאין נוהגים להשתמש בהם בחדרים ההגייניים, הנקיים מעשן, של המשורר הביורוקרטי.

הסוציולוגיה הקפידה לשמור על עקרונות הפעולה הרציונלית, ובכך לא נהגה אלא כבת התרבות המדעית. בהיותה חלק בלתי-נפרד מתהליך הרציונליזציה, תרבות זו אינה יכולה להתחמק מבדיקה חוזרת. שהרי השתיקה המוסרית, שנוקט המדע, נחשפת בכמה מצדדיה הפחות ידועים, כשקוראים לתהליך ההשמדה ולסילוק הגופות באושוויץ "בעיה רפואית". אי-אפשר לפטור בקלות את אזהרותיו של פרנקלין מ. ליטל בדבר משבר האמינות שחל ביחס לאוניברסיטה המודרנית: "איזה מין בית-ספר לרפואה הכשיר את מנגלה וחבר מרעיו? אילו מחלקות לאנתרופולוגיה יצרו את צוות 'המכון לתורשת אבות קדומים' של אוניברסיטת שטראסבורג?" (Littel 1980, 213). כדי לא לתהות למי מצלצלים הפעמונים הללו, כדי להימנע מן הפיתוי לרדד את חשיבותן של השאלות הללו למשמעותן ההיסטורית בלבד, די בניתוח שערך קולין גריי לגבי התנופה שמאחורי מירוץ החימוש הגרעיני בן-זמננו:

המדענים ואנשי הטכנולוגיה משני הצדדים מנהלים בהכרח "מירוץ" כדי לגרוע מבורותם (האויב אינו הטכנולוגיה הסובייטית; האויב אינו אלא אותם נעלמים פיסיקליים המושכים אליהם תשומת לב-מדעית)... צוותים של מדעני מחקר בעלי מוטיבציה גבוהה, כישורים טכנולוגיים ותקציבים נאותים ייצרו באופן בלתי-נמנע סדרות אינסופיות של רעיונות לכלי נשק חדישים לגמרי (או משופרים) (Gray 1976, 39, 40).

אסכולה זו מתחזקת במהירות בשנים האחרונות על חשבון ה"אינטרנציונליסטים", אשר מצדם מתקשים יותר ויותר להגן על ההסבר החד-סיבתי לשואה, שהיה בעבר ההסבר הדומיננטי. הסבר זה מייחס למעשה של רצח עם היגיון המונחה על-ידי מניע ועקביות שמעולם לא היו לו.

II. ייחודה של השואה והנורמליות שלה

התוצאות של חלוקת העבודה ההיררכיות והפונקציונליות

השימוש באלימות נעשה יעיל וחסכוני ביותר כשהאמצעים נבחנים באמות מידה אינסטרומנטליות-רציונליות, ובכך מפרידים בינם לבין ההערכה המוסרית של מטרותיהם. הביורוקרטיה מצטיינת ביצירת ההפרדה הזו, הקובעת את מהות המבנה שלה ואת ההתפתחות הביורוקרטית. יתרה מזאת, בהפרדה זו טמונים סוד ההתעצמות של פוטנציאל הגיוס וסוד הרציונליות והיעילות של הפעולה, שאותם מימשה הציוויליזציה המודרנית הודות להתפתחות המינהל הביורוקרטי. ההפרדה היא רובה ככולה תולדה של שני תהליכים מקבילים, המרכזיים לדגם הפעולה הביורוקרטית. האחד הוא חלוקת עבודה פונקציונלית קפדנית (שתוצאותיה שונות מאלה של הדירוג הליניארי המושתת על כוח ועל כפיפות, ונוספות אליהן); התהליך השני הוא המרת האחריות המוסרית באחריות טכנית.

כל חלוקת עבודה (כולל זו הנובעת כבר מן המבנה ההיררכי של הפיקוד) יוצרת מרחק בין האנשים, הקשורים בדרך זו או אחרת בתוצאה הסופית של הפעולה הקיבוצית, לבין התוצאה עצמה. לפני שהמבצעים הישירים בשרשרת הכוח הביורוקרטית מתגייסים למשימה, כבר בוצעו רוב פעולות ההכנה בידי אנשים חסרי ניסיון, שלעתים גם חסרים את הידע הנדרש למשימה הנדונה. שלא כמו

ביחידת העבודה הקדם-מודרנית, שבה העובדים הם בעלי כישורים תעסוקתיים והים בכל שלבי ההיררכיה, ובקיאותם בתהליכי העבודה גדלה ככל שמתקרבים לקצה העליון של הסולם ההיררכי (הידע של האומן דומה לזה של חניכיו ושוליותו, ועולה עליו רק בטיבו ובהיקפו), הרי בבירוקרטיה המודרנית נבדלים בעלי התפקידים זה מזה בשלבי ההיררכיה שבהם הם פועלים, בתחום ההתמחות שלהם ובהכשרה המקצועית הנדרשת לתפקידים השונים שהם ממלאים. אם יעמידו עצמם במקומם של העובדים הכפופים להם, עשוי הדבר לסייע ל"יחסי אנוש טובים" בין כותלי המשרד, אבל גישה כזו אינה מהווה תנאי לביצוע נאות של המשימה, או ליעילות של הבירוקרטיה בכללותה. למעשה, רוב הבירוקרטיות אינן מתייחסות לרצינות למתכון הרומנטי, התובע מכל בירוקרט, ובמיוחד מאלה המאיישים את הצמרת, "להתחיל מלמטה" כדי שיפנימו ויזכרו את הניסיון שצברו במהלך דרכם אל הפסגה. תחת זאת, כיוון שהן מודעות למגוון הרחב של המיומנויות הנדרשות לתפקידי הניהול המסופים, יוצרות הבירוקרטיות אפיקי גיוס רבים לדרגות ההיררכיה השונות. אולי יש גרעין של אמת במימרה שכל חייל פשוט נושא בתרמילו שרביט של מרשל, אבל רק מתי מעט מרשלים נושאים עמם כידונים של חיילים פשוטים.

בשל הריחוק המעשי והמנטלי של בעלי התפקידים בהיררכיה הבירוקרטית מן השלב הסופי של התהליך, הם עלולים לתת פקודות כשאין הם מבינים הבנה מלאה את תוצאותיהן בשטח, ובמקרים רבים יתקשו להעלות בדמיונם לאן יוביל ביצוע פקודותיהם. בדרך-כלל יש להם רק תמונה מופשטת ומרחוקת שלהן; מעין ידע שהביטוי המוצלח ביותר שלו הוא סטטיסטי, אומדן של התוצאות שנמנע מלהעביר כל שיפוט, ודאי לא מוסרי. במסמכיהם של בעלי התפקידים ובמחוזותיהם מוצגות התוצאות כתרשימים, כעקומה בגרף, כגורות של עיגול, או כטור של מספרים. בין אם ייצוגן הוא גרפי או מספרי, התוצאות הסופיות של הפקודות ריקות מתוכן. הגרפים מודדים את התקדמות הפעולה ואינם אומרים דבר על טבעה או על מטרותיה. הם מייחסים חשיבות רק להצלחה או לכישלון הניתנים לכימות, ובכך מגלים התייחסות דומה למשימות בעלות אופי שונה לחלוטין, כיוון שמנקדת ראות זו אין כל הבדל בין משימה זו לאחרת.

המרחק שנוצר בשל חלוקת העבודה לפי סולם היררכי מתחדד כאשר חלוקת העבודה הופכת לפונקציונלית. אל חוסר הניסיון האישי בביצוע הממשי של המשימה, מתווסף עתה ההבדל בין המשימה הממומשת לבין זו שאותה הורה המשרד לבצע (אין האחת מהווה גרסה מוקטנת של האחרת, או צלם דמותו). שוני זה מנכר את השותף לעשייה מן המטלה שקבעה עבורו הבירוקרטיה ושהוא עצמו מהווה חלק ממנה. ההשפעה הפסיכולוגית של ריחוק כזה עמוקה ומרחיקת לכת. בין הפקודה להעמס פצצות על מטוס לבין ההוראה לספק באופן סדיר פלדה במפעל לייצור פצצות קיים הבדל מהותי. במקרה האחד נותן הפקודה אינו רואה לנגד עיניו את ההרס שעלולה הפצצה לגרום, ולעומת זאת, במקרה האחר, מנהל האספקה אינו חייב לחשוב איזה שימוש ייעשה בפצצות ואינו נדרש לדעת באופן תיאורטי מה תהיה התוצאה הסופית של משימתו. חשיבה על התוצאה במקרה כזה אינה רלוונטית להצלחתו במילוי חלקו במבצע כולו. בחלוקת עבודה פונקציונלית כל פעולה שאדם מבצע היא באופן עקרוני רב-תכליתית. כלומר, ניתן לשלב ולמוג את המשימה ביותר ממכלול אחד הקובע את משמעותה. התפקיד כשלעצמו הוא חסר משמעות והמשמעות שתוקנה לו לבסוף איננה נקבעת מראש על-ידי פעולותיהם של מבצעי התפקיד. "האחרים" (שהם ברוב המקרים אנטימיים ולא מוחשיים) הם אלה שיקבעו את המשמעות של התפקיד, מתי שהוא, אי-שם. האם עובדי המפעלים הכימיים, המייצרים פצצות נפלאם, יקבלו על עצמם את האחריות לתינוקות שנשרפו? שואלים קרן ורפפורט, "האם העובדים הללו יהיו מודעים לכך, שקיימת אפשרות להטיל עליהם אחריות כזאת?" (Kern and Rappoport 1980, 141) מובן שלא. ואין שום סיבה בבירוקרטיה שאכן יהיו מודעים לכך. פיצול התהליך של שריפת תינוקות למשימות פונקציונליות זעירות, והפרדתן זו מזו, הופך את המודעות לתוצאתו של התהליך ללא-רלוונטית ולבלתי-נחשבת. מה עוד שהמפעלים הכימיים הם אלה המייצרים את פצצות הנפלאם, ולא איש מעובדיהם...

התהליך השני היצר ריחוק (בין הפקודה הניתנת "מלמעלה" לבין ביצועה) כרוך בראשון. אי-אפשר היה לזהות את תהליך ההמרה של האחריות המוסרית באחריות הטכנית ללא ניתוח קפדני של התפקידים וללא הפרדת המשימות זו מזו. למעשה, מתקיימת המרת האחריות במידה מסוימת כבר במסגרת הדירוג הליניארי הטהור של השליטה. כל אדם המתפקד במסגרת של היררכיית הפיקוד אחראי בפני הממונה הישיר שלו, ולכן, מטבע הדברים, הוא מעוניין לשמוע את דעתו על דרך

עבודתו ולקבל ממנו יחס חיובי. עם זאת, ככל שתהא חשובה בעיניו חוות הדעה החיובית של הממונה עליו, הוא עדיין נותן את הדעת, ולו ברמה התיאורטית בלבד, לתוצאות עבודתו. נתינת דעת זו מהווה סיכוי מופשט ליצירת איוון בין מודעות אחת למודעות האחרת: רוחב ידם של הממונים כנגד תחושת הסלידה שמעוררות תוצאות העבודה. כאשר ההשוואה אפשרית, גם הבחירה אפשרית. בחלוקת פיקוד ליניארית טהורה נותרת האחריות הטכנית, בתיאוריה לפחות, חשופה לפגיעה. עדיין ניתן לתבוע ממנה להצדיק את עצמה במונחים מוסריים. אדם הממלא תפקיד עשוי להחליט כי בהוראה מסוימת שניתנה לו חרג הממונה עליו מתחום סמכויותיו, בכך שעבר מתחום העניין הטכני הטהור לתחום הטעון במשמעות אתית (לירות בחיילים זה בסדר; לירות בתינוקות זה כבר עניין שונה), וכי חובת הציות לפקודה אינה מצדיקה מעשים, שבעיני המבצע נראים בלתי-קבילים מן הבחינה המוסרית. אולם האפשרויות התיאורטיות הללו נעלמות, או נחלשות במידה משמעותית, כאשר חלוקת העבודה והפרדת המשימות הפונקציונליות מתוספות להיררכיית הפיקוד הליניארית או תופסות את מקומה. במקרה כזה, נצחונה של האחריות הטכנית על האחריות המוסרית שלם, בלתי-מותנה, ולמעשה בלתי-ניתן לערער.

אחריות טכנית נבדלת מאחריות מוסרית בכך, שהיא שוכחת כי הפעולה אינה מהווה תכלית לעצמה. ניתוק הפעולה מהקשריה החיצוניים הופך אותה למטרה בפני עצמה, הניתנת לשיפוט אך ורק על-פי הקריטריונים הפנימיים שלה, הקובעים מהי התנהגות נאותה ומהי הצלחה במשימה. האוטונומיה היחסית והמפליגה בערך עצמה של הפקיד, המותנית בהתמחותו המקצועית, צועדת יד ביד עם הריחוק שלו מן התוצאות הכלליות של העבודה המפוצלת, ועם זה מתואמת, של הארגון כולו. כשמבדדים פעולות שעברו התמחות לפי התפקוד מתוצאותיהן המרוחקות, רובן עוברות בקלות כל מבחן אתי, או מעוררות אדישות מוסרית בלבד. כשפעולה משוחררת מן הנטל המוסרי ניתן להעריך אותה על-פי שיקולים רציונליים חד-משמעיים. הדגש מושם על מידת ההתאמה בין הביצוע לבין הידע הטכנולוגי הזמין ביותר והטוב ביותר, ועל יעילות התוצאה ביחס לכסף שהושקע בה. הקריטריונים ברורים וקלים להפעלה.

שתי תוצאות חשובות לענייננו נובעות מהקשר כזה של הפעולה הביורוקרטית. האחת היא העובדה כי המיומנויות, המומחיות, כוח ההמצאה ומסירותם של המבצעים, לצד המניעים האישיים שדחפו אותם לעשות שימוש מלא בתכונות הללו, מגויסים לשירות התכלית הביורוקרטית הכוללת. התנגיטות כזו של הכישורים מתקיימת גם כאשר מבצעי הפעולה שומרים על אוטונומיה תפקודית חלקית ביחס לתכלית זאת (או אולי בשל כך), אפילו אם היא אינה מתיישבת עם הפילוסופיה המוסרית שלהם. במילים אחרות, *התוצאה היא אי-הרלוונטיות של אמות מידה מוסריות להצלחתה הטכנית של הפעולה הביורוקרטית*. אינסטינקט המיומנות המקצועית, שכל מבצע פעולה רוכש, מתמקדת, לפי ובלן, בביצוע נאות של התפקיד שהוטל עליו. ההתמסרות למשימה מתעצמת כאשר המבצע פועל מתוך פחדים, או כשהממונים עליו קשוחים או כאשר הוא מונע על-ידי שאיפה לזכות בקידום, ועוד כהנה וכהנה נסיבות או מניעים אישיים אחרים. אבל ככלל, המיומנות המקצועית תספיק גם בהעדרם. מבצעי הפעולות חותרים בדרך-כלל להצטיין; הם שואפים לבצע הכל היטב. לאחר שהורחקו מן התוצאות הסופיות של המשימה, שהם תורמים להגשמתה תודות לדיפרנציאציה התפקודית המורכבת במסגרת הביורוקרטית, יכולות דאגותיהם המוסריות להתמקד בעשיית המלאכה המוטלת עליהם על הצד הטוב ביותר. המוסר מצטמק לכלל המצווה להיות עובד מומחה טוב, יעיל וחרץ.

דה-הומניזציה של מטרות ביורוקרטיות

תוצאה נוספת ולא פחות חשובה של הקשר הפעולה הביורוקרטית היא *שליטת האנושיות של מושאי הפעולה הביורוקרטית*, המאפשרת להגדיר אותם במונחים טכניים טהורים, ועל-ידי כך לנטרל אותם מן הבחינה האתית.

המושג דה-הומניזציה מתקשר במחשבתנו עם תמונות מבעיתות של דיירי מחנות הריכוז שהושפלו בדרכים שונות: היקף פעולותיהם צומצם לדרגת ההישרדות הפרימיטיבית הבסיסית ביותר; נמנע מהם השימוש בסמלים תרבותיים (גופניים והתנהגותיים כאחד) של כבוד אנושי; נשלל מהם כל

דמיון לצלם אנוש. פיטר מרש מנסח בתיאור תמציתי את המצב הגבולי שאליו הגיעו דרי מחנה הריכוז: "כשעומדים ליד גדרות אושוויץ ומביטים בשלדים הכחוסים הללו, שעורם מכורץ כולו ועיניהם חלולות – מי יכול להאמין שאלה היו באמת בני אדם?" (Marsh 1978, 120). תמונת אלה אינן אלא ביטוי קיצוני לנטייה שקיימת בכל הביורוקרטיות, יהיו המשימות שהן נוטלות על עצמן פחות מרשע, בלתי-מוזיקות ככל שיהיו. על הדיון בנטייה לדה-הומניזציה להתמקד פחות בביטויים הסנסציוניים והשפלים ביותר של הנטייה הזו, שאינם כה נפוצים למרבה המזל, ולעסוק יותר בביטוייה האוניברסליים, שבגלל כלליותם הסכנה הטמונה בהם גדולה יותר.

דה-הומניזציה מתחילה במקום שבו, הודות ליצירת המרחק (בין הפעולה לבין תוצאותיה), אפשר לצמצם את מטרת הפעולה הביורוקרטית לסדרת מדרים כמותיים, וכך אמנם נעשה בפועל. בעיני מנהלי הרכבות, למשל, המשמעות היחידה של מטרתם מתבטאת במונחים של טונות לקילומטר. אין הם עוסקים בבני אדם, בכבשים, או בחוטי תיל; הם מתעניינים אך ורק במטען, כלומר, בעצמים שכל הווייתם במידותיהם והם משוללים כל איכות בעיני רוב הביורוקרטים. הם עוסקים אך ורק בתוצאות הפיננסיות של פעולותיהם, בצד הקלט ובצד הפלט כאחד, וכמו שהרומאים כבר אמרו בפחותם, לכסף אין ריח. ככל שחברות ביורוקרטיות גדלות, כך הן מרשות לעצמן פחות ופחות להצטמצם לתחום פעולה אחד מובחן מבחינה איכותית. הן מתפשטות לכל עבר כשהן מונעות על-ידי הצורך לגרוף כמה שיותר רווחים ולהגדיל את הוןן. יש לזכור כי את כל מבצע (ההשמדה) בשואה ניהלה המחלקה לניהול כלכלי של המשרד המרכזי לבטחון הרייך. אנו יודעים שבמטלה האחת הזו לא היתה, באופן יוצא דופן, כוונה אסטרטגית או כוונת הסוואה.

כמו שאר המטרות של הניהול הביורוקרטי כך גם המטרות האנושיות מצטמצמות למדרים טהורים ומשוללי איכות ומאבדות את ייחודן. אנושיותן כבר נשללה מהן, שהרי בשפה שבה הם מתארים את מה שקרה (או נעשה) להן מושאי ההוראה חסינים מפני הערכה מוסרית-נורמטיבית. למעשה, שפה זו אינה מתאימה לניסוח היגדים נורמטיביים-מוסריים. רק בני אדם עשויים להיות מושא למשפטים מוסריים (אמנם היגדים מוסריים עוסקים לפעמים גם ביצורים חיים לא-אנושיים; אבל הדבר נעשה תמיד על-ידי הרחבה של הבסיס האנתרופומורפי). בני אדם אינם יכולים להיות מושאים של היגדים מוסריים כשמורידים אותם לדרגה של ספרות.

דה-הומניזציה קשורה לבלי הפרד בנטייה לרציונליזציה, המהווה גורם מרכזי בביורוקרטיה המודרנית. כשם שהביורוקרטיות משפיעות במידה זו או אחרת על מושאים אנושיים אלה או אחרים, כך ההשפעה השלילית של הדה-הומניזציה רווחת הרבה יותר ממה שמשמע מן הנהוג לזהות אותה כמעט לחלוטין עם תוצאים הקשורים לרצח עם: לחיילים נאמר לירות על מטרות, הנופלות ארצה כאשר הן נפגעות. לעובדים בחברות גדולות ניתן אישור להרוס מתחרים. פקידים בלשכות סעד פוסקים פעם על מתן מענקים ופעם על הלוואות אישיות. ואלה שהם מטפלים בהם הם מקבלי השלמת הכנסה. קשה לתפוס ולזכור את האנשים שמאחורי מונחים טכניים אלה. העניין הוא שבכל הנוגע למטרות הביורוקרטיות, מוטב שלא יראו אותם ושלא יזכרו אותם כלל.

כשנשלמת למעשה הדה-הומניזציה של המטרות האנושיות והן חדלות מלהיות מושאים אפשריים של תביעות מוסריות, אפשר לבצע את המטרות הביורוקרטיות מתוך אדישות מוסרית, שהופכת לאי-הסכמה ולביקורת כאשר השגרה הביורוקרטית נתקלת בהתנגדות או באי-שיתוף פעולה מצד האובייקטים שבהם היא מטפלת. אובייקטים שאנושיותם נשללה מהם אינם יכולים להיות בעלי "עניין", ועוד פחות מכך בעלי "עניין צודק"; אין להם "אינטרסים", שיש להתחשב בהם ולמעשה, אין להם שום זכות לטעון לסובייקטיביות. אובייקטים אנושיים נתפסים על כן כ"מטרד". סרבנותם הקולנית מחזקת את ההערכה העצמית של ממלאי התפקידים ומאחדת אותם. הם רואים עצמם שותפים למאבק קשה, התובע אומץ לב, הקרבה עצמית ומסירות טוטאלית למטרה. מי שסובל אינם אלה שהביורוקרטיה מטפלת בהם, האובייקטים, אלא מבצעי הפעולה, הסובייקטים, הראויים לרגשי השתתפות ולשבחים מוסריים. אם הם מצליחים לשבור את רוחם של קורבנותיהם המרדניים הם עשויים להימלא גאווה, ותחושת הערך העצמי שלהם תחזק, כשם שיתגאו בהתגברות על כל מכשול אחר. שלילת האנושיות של האובייקטים והערכה עצמית חיובית מבחינה מוסרית (של הסובייקטים) מחזקות זו את זו. ממלאי התפקידים יכולים לשרת בנאמנות כל מטרה כל עוד מצפונם נקי.

המסקנה העולה מכל זה היא שאופן הפעולה הביורוקרטי, כפי שזוה התפתח בתהליך המודרניזציה, מכיל בחובו את כל היסודות הטכניים שהיו דרושים לביצוע השמדות עמים. אפשר לרתום את אופן הפעולה הזה למטרות השמדה המונית בלי שיהיה צורך לשנות באופן ממשי את המבנה והמנגנונים שלו ואת הנורמות ההתנהגותיות השוררות בו. יתר על כן, בניגוד לדעה רווחת, הביורוקרטיה אינה מהווה רק כלי שעשוי לשמש באותה יעילות פעם להגשמת מטרות אכזריות ולא מוסריות ופעם למימוש תכליות אנשיות נעלות. היא דומה יותר לקוביית משחק טעונה. יש לה לוגיקה ותנופה משל עצמה. היא מגבירה את סבירותם של פתרונות מסוימים וגורעת מזו של אחרים. כשהיא מקבלת את הרחיפה הראשונה, כלומר כשמעמידים בפניה תכלית כלשהי, תעבור הביורוקרטיה על נקלה, בדומה למטאטאים של שוליית הקוסם, אל מעבר לסף, אשר בו היו עוצרים רבים מבין אלה שנתנו לה את הדחיפה הראשונה, אילו היתה בידם שליטה על התהליך שחוללו. הביורוקרטיה מתוכנתת לחפש את הפתרון האופטימלי ולאמוד אותו במונחים שיטשטשו את ההבחנה בין מושא אנושי אחד למשנהו, ובין מושא אנושי למושא בלתי-אנושי. אין חשיבות אלא ליעילות ולצמצום עלויותיו של התהליך.

תפקידה של הביורוקרטיה בשואה

כך קרה שבגרמניה, לפני מחצית המאה, הוטלה על הביורוקרטיה המשימה לנקות את גרמניה מיהודים, לעשותה ליהודניין. כדרך של ביורוקרטיות, היא תרה אחר הגדרה מדויקת של המטרה. כשהגיעה לניסוח מניח את הדעת ערכה רישום ותיוק של הגורמים המתאימים להגדרה זו. אחר יצרה הביורוקרטיה הפרדה מוחלטת בין מי שתיוק ברישומיה לבין שאר האוכלוסיה, שלא נכללה בהגדרת המטרה. לבסוף היא החלה לפעול למען טיהור ארצם של הארים מן האוכלוסיה שאינה מתאימה להגדרה, תחילה על-ידי עידוד להגירה ולאחר מכן על-ידי העברת התושבים לטריטוריות לא-גרמניות, אשר עברו לשליטה גרמנית. באותה עת כבר פיתחה לעצמה הביורוקרטיה מיומנויות טיהור משוכללות, אשר חבל היה לה לבזבזן ולהניח להן להעלות חלודה. *ביורוקרטיה שהצליחה בקנה מידה כזה לטהר את גרמניה מזרים, הפכה את ביצוען של משימות שאפתניות יותר עניין שבהישגיד ואת הבחירה בהן לעניין טבעי לגמרי.* כשיכולת הטיהור היא כה מופלאה, מדוע לעצור במולדת הארית? מדוע לא לטהר את האימפריה כולה? ואמנם, האימפריה התרחבה עד שהיתה חובקת עולם, ולא נותר לה "חוף" שימש אתר לסילוק הפסולת היהודית. נשאר רק כיוון אחד של העברה: למעלה, בעשן.

במשך שנים רבות נחלקו ההיסטוריונים של השואה לשני מחנות: ה"אינטרנציונליסטים" וה"פונקציונליסטים". ה"אינטרנציונליסטים" גרסו שרצח היהודים היה מלכתחילה פרי החלטת הנחושה של היטלר, אשר רק המתין לשעת הכושר כדי לבצעה. ה"פונקציונליסטים", לעומתם, ייחסו להיטלר רק את הרעיון הכללי של "מציאת פתרון" ל"בעיה היהודית" – רעיון שהיה ברור רק ברמת החזון של גרמניה המטוהרת, אך מעורפל ומבלבל בכל הנוגע לצעדים המעשיים שיש לנקוט כדי לממשו. המחקר ההיסטורי האקדמי תומך יותר ויותר בהשקפה הפונקציונליסטית. אך יהיו אשר יהיו תוצאות הוויכוח הזה, בסופו של דבר אין כמעט ספק שהמרחב שהשתרע בין הרעיון לבין מימושו היה דחוס בפעילות ביורוקרטית. כמו כן אין שום ספק בכך שגם אם דמיונו של היטלר שפע רעיונות, הוא לא היה מגיע להישגים מרשימים אלמלא השתלט עליו מנגנון ביורוקרטי רציונלי ועצום ממדים, שתרגם את פרי דמיונו לתהליך שגרתני של פתרון בעיות. לבסוף, זוה אולי העניין החשוב ביותר, אופן הפעולה הביורוקרטי הטביע חותם בליימחה על תהליך (ההשמדה) בשואה. טביעות אצבעותיה מפוזרות על פני ההיסטוריה של השואה כולה, גלויות לעין כל. נכון שלא הביורוקרטיה הגתה את החרדה מפני זיהום גזעי ואת דיבוק ההיגיינה הגזעית. לשם כך היא נזקקה לבעלי חזון, שכן הביורוקרטיה ממשיכה במקום שבו עוצרים בעלי החזון. אך הביורוקרטיה היא זאת שעשתה את השואה. והיא עשתה אותה ברמותה ובצלמה.

הילברג טען כי כאשר כתב הפקיד הגרמני הראשון את החוק הראשון של אפליה נגד יהודים, הוא חרץ את גורלם של יהודי אירופה. יש אמת עמוקה ומבעיתה באמירה הזאת. הביורוקרטיה נזקקה להגדרת המשימה. בהיותה רציונלית ויעילה, חזקה היה עליה שתביא את המשימה לידי סיומה המוצלח.

הביורוקרטיה תרמה להתמדת תהליך ההשמדה לא רק משום מיומנותה וכישוריה המהותיים, אלא גם בשל הקלקלות הטבעיות בה. ביורוקרטיות נוטות לאבד בשלב מסוים את מטרותן המקורית ותחת זאת להתמקד באמצעים שהופכים למטרות בפני עצמן, ועניין זה תואר ונתח בהרחבה. נטייה זו לא פסחה גם על הביורוקרטיה הנאצית. מרגע שהופעלה מכונת הרצח, היא פיתחה תנופה משל עצמה: ככל שהצטיינה בטיהור הטריטוריות שהיו בשליטתה מיהודים, כך חיפשה ביתר מרץ אחר טריטוריות חדשות, שבהן תוכל ליישם את המיומנויות שזוה עתה רכשה לעצמה. התכלית המקורית של "הפתרון הסופי" נעשתה פחות ופחות מציאותית לנוכח התבוסה הצבאית ההולכת וקרבה, ומכונת הרצח המשיכה לפעול אך ורק מכוח השגרה ומן התנופה שלה עצמה. היה צורך להפעיל את מיומנויות הרציחה ההמונית פשוט מפני שהן היו שם. המומחים יצרו מטרות למען תחום מומחיותם. ידוע שהמומחים לטיפול בבעיית היהודים בברלין הקפידו לפרסם הגבלות פעוטות על יהודים גרמנים זמן רב לאחר שכמעט אחרון היהודים נעלם מאדמת גרמניה; מפקדי האס.אס. אסרו על הגנרלים של הוורמאכט להותיר בחיים בעלי מלאכה יהודים, על אף שאלה נזקקו להם ביותר לצורך מבצעים צבאיים. אבל בשום מקום לא בלטה יותר הנטייה המורבידית להציב את האמצעים במקום המטרות מאשר באפיזודה המקברית, מסמרת השיער, שבה הנאצים רצחו יהודים רומנים והונגרים במרחק קילומטרים ספורים מן החזית המזרחית, במחיר עצום למאמץ המלחמתי: קרונות ומנועי רכבת יקרים מפז, פלוגות חיילים ומשאבים מינהליים הפסיקו את משימותיהם הצבאיות כדי לטהר חלקים מרוחקים של אירופה על מנת ליצור מרחב מחיה גרמני, שלא יוכל לקום עוד לעולם.

היכולת לבצע פעולות כרצח-עם טבועה במהותה של הביורוקרטיה. כדי ליטול חלק במבצע כזה היה על הביורוקרטיה לפגוש בהמצאה אחרת של המודרניות: תוכנית נועזת של סדר חברתי טוב יותר ורציונלי יותר מן הקיים – חברה חד-גזעית, או חברה ללא מעמדות – ומעל לכל, היתה דרושה לה היכולת לגייס תוכניות כאלה ואת הנחישות להגשמתן. ביצוע של רצח-עם כשנפגשות שתי המצאות מצויות ורווחות של התקופה המודרנית. המפגש בין שתי אלה הוא שהיה, עדיין, לא רגיל ונדיר.

פשיטת הרגל של הבטחונות המודרניים

האלימות הפיסית והאיום הגלום בה כבר אינם בגדר של חוסר ביטחון קבוע שהם מכניסים לחייו של הפרט, אלא דווקא צורה מיוחדת של ביטחון... לחץ רצוף ואחיד מופעל על חיי הפרט באמצעות האלימות הפיסית הצבורה מאחורי הקלעים של חיי היומיום, לחץ מוכר כלי-כך וכמעט בלתי-נתפס, שאל המבנה החברתי הזה הותאמו ההתנהגות וכלכלת הצרכים (של היחיד) מאז עמד על דעתו (Elias 1982, 238-9).

במלים אלה ניסח נורברט אליאס מחדש את ההגדרה העצמית של החברה המתורבתת. חיסול האלימות בחיי היומיום הוא המוטיב המרכזי שסביבו חגה ההגדרה הזאת. כפי שראינו, החיסול-כביכול של האלימות אינו אלא eviction והוא מוביל להרכב חדש של המשאבים ולפיזור של מוקדי אלימות במקומות נוספים במערכת החברתית. על-פי אליאס שתי ההתפתחויות הללו תלויות זו בזו. על-פירוב, האלימות אינה תופסת מקום מרכזי בחיי היומיום משום שהיא מצטברת אי-שם בשוליים או חבויה מאחורי הקלעים. אורחות החיים היומיומיים התמתנו בעיקר משום שבני האדם חיים כיום בידיעה המאיימת, שאם ינהגו באלימות תופעל נגדם אלימות שאין להם סיכוי להתמודד נגדה, או אפילו לקוות להדפא. היעלמות האלימות מאופק החיים היומיומיים אינה אלא ביטוי נוסף לנטיית הריכוזיות והבלעדיות של הכוח המודרני. האלימות נעדרת ממגעו ומשאו של היחיד מפני שהיא נתונה לשליטתם של כוחות אלימים, המצויים מחוץ לטווח השגתו. אבל הכוחות האלימיים אינם מחוץ לשליטת הכל. יש מחיר להתמתנות היומיומית הזאת של אורחות החיים (שאליאס חוגג בהנאה רבה, בעקבות המיתוס האטיולוגי של המערב), ולביטחון בחיי היומיום הנגזר ממנה. את המחיר הזה אנו, דיירים במחווה של המודרניות, עלולים בכל עת להידרש לשלם, או שיאלצו אותנו לשלמו גם ללא אזהרה מוקדמת.

כינון של שקט ושלווה בחיי היומיום פירושו בעת ובעונה אחת גם חוסר ישע של הבריות. בני

החברה המודרנית מסכימים, או נאלצים לוותר על השימוש בכוח פיסי ביחסיהם הבין-אישיים, ובכך הם מפרקים את עצמם ממשקם, חשופים לעיניהם של מנהלי כפייה בלתי-יודעים, ובדרך-כלל גם בלתי-נראים, שזרעם נטויה תמיד ורשעותם צפויה תמיד. הדאגה שמעוררת חולשתם של בני החברה המודרנית אינה נעוצה בסבירות הגבוהה שמפעילי שלטון הכפייה אכן ינצלו את כוחם לרעה ויזדורו להפנות את אמצעי האלימות שבידיהם נגד החברה הבלתי-חמושה, כי אם בכך שההכרעה אם אכן ינצל הכוח לרעה אינה תלויה במעשיהם של בני אנוש רגילים. בני החברה המודרנית אינם מסוגלים למנוע בכוחות עצמם את השימוש בכפייה מסיבית. מיתון אורחות החיים הולך יד ביד עם שינוי קיצוני בשליטה על האלימות.

המודעות לאיום הקבוע הטמון בהעדר שיווי המשקל של הכוח המודרני היתה הופכת את החיים לבלתי-נסבלים אלמלא האמון שאנו רוחשים אל אמצעי ההגנה שאותם אנו רואים כחלק בלתי-נפרד מן המבנה של החברה המודרנית-המתורבתת. על-פירוב אין לנו סיבה לחשוד כי האמון הזה מוטעה. רק בהודמניות דרמטיות נדירות עולה הספק במהימנותם של אמצעי ההגנה הללו. ייתכן כי משמעותה העיקרית של השואה היא היותה המקרה הרמטי ביותר מסוג זה עד היום. בשנים שהובילו לפתרון הסופי הועמדו במבחן אמצעי ההגנה המודימיים ביותר. כולם כאחד נכשלו כישלון חרוץ.

הכישלון הראוותני ביותר היה אולי כשלונו של המדע, כגוף של אידיאות וכרשת של נאורות והכשרה. הפוטנציאל הקטלני הטמון בעקרונות ובהישגים המקודשים ביותר נחשף למדע המודרני. מאז היווסדו הרים המדע (המודרני) על נס את שחרור התבונה מכבלי הרגשות, שחרור הרציונליות מכבלי הלחצים הנורמטיביים והיעילות ומן האתיקה. כאשר מומשו התביעות האלה הן עשו את המדע ואת היישומים הטכנולוגיים שגולדו מתוכו למכשירים מבויתים בידי של כוח חסר מעצורים. התפקיד האפל, הנודע לשמצה, שמילא המדע בתהליך ההשמדה היה ישיר ועקיף כאחד.

בעקיפין (אבל מתוך זיקה לעיקר תפקידו החברתי הכללי של המדע) סלל המדע את הדרך לרצח עם, באמצעות ערעור על כוחה המלכד ועל סמכותה של כל חשיבה נורמטיבית, בעיקר זאת של הדת ושל האתיקה. המדע רואה בהיסטוריה שלו עצמו רצף של מאבקים ממושכים לניצחון התבונה על האמונות התפלות ועל אי-הרציונליות. כשהדת והאתיקה לא מצאו לגיטימציה רציונלית לתביעותיהן להסדרת ההתנהגות האנושית, נחרץ דינן לחובה וסמכותם נשללה. מכיוון שערכים ונורמות הוכרו כסובייקטיביים מעצם טיבם וללא תקנה, נותרה האינסטרומנטליות התחום היחיד שבו עדיין אפשר לחתור למצוינות. המדע שאף להיות נקי מערכים, והתגאה בהיותו כזה. הוא לעג לדרשני המוסר והשתיק אותם באמצעות לחץ מוסדי. בתוך כך הוא עשה עצמו עיוור ואילם מבחינה מוסרית. הוא פירק את כל המחסומים שיכלו לעצור בערו מלשתף פעולה, מתוך התלהבות והתעלמות, בתכנון השיטות היעילות והמהירות ביותר לעיקור או לרצח המוניים. הוא התגבר על המעצורים שהיו עשויים למנוע ממנו לראות בעבדות של מחנות הריכוז הזדמנות חד-פעמית ונפלאה לנהל מחקר רפואי שיועד לקדם את הידע האקדמי, וכמוכן – את המין האנושי.

המדע (או בהקשר זה, המדענים) סייעו למבצעי השואה גם במישורין. המדע המודרני הוא מוסד עצום ממדים ומורכב. ניהול מחקר דורש מבנים גדולים, מכשור יקר ומספר לא קטן של צוותי מומחים, ששכרם גבוה. תנאים אלה יוצרים תלות בתזרים בלתי-פוסק של כספים ושל משאבים אחרים, לא כספיים, שאותם יכולים להעניק למדע רק מוסדות עצומי ממדים כמותו. עם זאת, המדע מעצם טבעו אינו מסחרי והמדענים אינם תאבי בצע. תכליתו של המדע היא גילוי האמת ועניינם של המדענים לחפש אחריה. הבלתי-יודע מעורר במדענים סקרנות והתרגשות כובשת, ואם נעריך אותה כנגד כל שאר העניינים הארציים, לרבות כספיים, נמצא כי הסקרנות נקייה ממשוא פנים. מדענים מדברים בשם ערך האמת והידע ורק אותם הם מבקשים. כדי להשביע את כמיהתם של המדענים לידע ולגילוי האמת ולאפשר להם לחקור, יש צורך בתקציבים גדולים וגדלים תמיד, במעבדות יקרות ומתייקרות ובתלושי משכורת גבוהים שאינם חדלים לצמוח. אבל הקשר בין תכלית המדע וערכיו לבין אמצעי המימוש של המחקר המדעי הוא מקרי בלבד ואת המטרד שבו רצוי להקטין. כל שהמדענים מבקשים הוא שיניחו להם ללכת בדרך שבה יכוון אותם צמאונם לידע.

ממשלה אשר תושיט למדענים יד מסייעת ותציע להם את כל אלה, תזכה בהכרת התודה שלהם

ובשיתוף פעולה מצדם. רוב המדענים יגלו נכונות לוותר על רשימה ארוכה למדי של עקרונות בעלי חשיבות משנית. הם יסכימו, למשל, עם היעלמות פתאומית של עמיתיהם, שאפס ארוך מדי או שקורות חייהם אינם מתאימות. הם יגלו התנגדות כאשר ייעלמו חבריהם בבת אחת באופן שיגרום לשיבוש בלוח הזמנים של המחקר (זו איננה סתם השמצה. מחאתם של אנשי אקדמיה גרמנים, רופאים ומהנדסים, הסתמכה על הטיעון הזה; ממדענים טובייהם שמעו עוד פחות מכך בתקופת הטיהורים). המדענים הגרמנים עלו על הרכבת, שקטר נאצי הוביל את קרונותיה אל עבר עולם חדש, אמיץ, מטוהר גזע שגרמנים שולטים בו. תוכניות המחקר הפכו שאפתניות מדי יום ביומו, ומוסדות מחקר הגדילו עוד ועוד את אוכלוסייתם ואת משאביהם. כמעט שום דבר אחר לא נחשב.

במחקרו החדש והמרתק על תרומתם של הביולוגיה ושל מדע הרפואה לתכנונה וליישומה של מדיניות הגזע הנאצית, מבטל רוברט פרוקטור את המיתוס הפופולרי לפיו נשלט המדע בידו הנאציוז והיה קורבן לרדיפות ומושא לאינדוקטרינציה שהכתיב השלטון (מיתוס שהופיע כבר בספרו רב ההשפעה של יוזף נידהאם המתקפה הנאצית על המדע הבינלאומי ב-1941, אם לא קודם לכן). מן המחקר המדוקדק שערך פרוקטור עולה כי הדעה הרווחת הפחיתה מאוד במשקלן של יחומות פוליטיות שיומו המדענים, כשפירשה אותן כתוצאה מלחץ חיצוני על מומחים מהססים, אבל חדורי תשוקה, ואף המעיטה בהערכת חלקם של אנשי המדע המוכרים ובעלי המוניטין בניהול המדיניות הגזענית עצמה. אם אמנם נאלצו אנשי המדע לנהוג שלא לפי רצונם "היתה זו לעתים קרובות כפייה שהטיל חלק אחד של הקהילה המדעית על חלק אחר שלה". ככלל, "רבים מן היסודות החברתיים והאינטלקטואליים (של התוכניות הגזעניות) הונחו זמן רב לפני עלייתו של היטלר לשלטון", ומדענים בירופאיים "מילאו תפקיד פעיל ואפילו מרכזי ביוזמה, במינהל ובהוצאה לפועל של תוכניות הגזע הנאציות" (Proctor 1988, 4, 6). במחקרו, שסקר 147 מערכות של כתיבת רפואיים, אשר יצאו לאור בגרמניה הנאצית, הוכיח פרוקטור כי המדענים הללו לא השתייכו לשוליים הקיצוניים של המקצוע. לאחר עליית היטלר לשלטון לא חל במערכות הללו שינוי מהותי, להוציא מיעוט מבין אנשי המדע שהוחלף באחרים (קרוב לוודאי בגין הרחקתם של אנשי אקדמיה יהודים) (שם, 315-324).

במקרה הטוב, פולחן הרציונליות שמוסד בתור המדע המודרני התגלה כחסר אונים ולא היה מסוגל למנוע את המדינה מלהיעשות למנגנון של פשע מאורגן; במקרה הרע, התברר שלפולחן היה תפקיד ביצירת השינוי הזה. לאנשי המדע היו מתחרים, אלא שגם הם לא הצטיינו בגילויי התנגדות. לאנשי האקדמיה הגרמנים היו שותפים רבים לשתיקה. בראש ובראשונה, היו אלה הכנסיות הנוצריות כולן, ללא יוצא מן הכלל. שתיקה לנוכח גילויי אי-האנושיות המאורגנת היתה עניין אחד שעליו הסכימו כל הכנסיות, שלעתים קרובות ניגחו זו את זו. אף אחת מהן לא ניסתה לתבוע לעצמה בחזרה את סמכותה שהושמה ללעג. אף אחת מהן (להוציא אנשי כנסייה בודדים, וברוב המקרים אף מבחדיים) לא הכירה באחריותה למעשים שהתרחשו בתחום השפעתה על-ידי אנשים החוסים בצלן של כנפי אמונתה (היטלר לא פרש מעולם מן הכנסייה הקתולית; הוא אף לא נדה ממנה). אף אחת מן הכנסיות לא שפטה את צאן מרעיתה שיפוט מוסרי ולא כפתה תשובה על בניה הסוררים.

חשוב מכל, תגובת הסלידה כלפי האלימות שטיפחה התרבות התגלחה כאמצעי הגנה דל לנוכח הכפייה המאורגנת, ואילו דפוסי התנהגות מתורבתים הפגינו יכולת מדהימה לדור בכפייה אחת, בשלווה ובהרמוניה, עם הרצח ההמוני. תהליך התרבות הממושך, שהיה כרוך לעתים בכאב, לא השכיל להציב, ולו מחסום עמיד אחד, בפני רצח העם. נהפוך הוא, מנגנוני ההרג הללו היו זקוקים לקוד של כללי התנהגות תרבותית כדי לתאם את פעולותיהם הפליליות באופן שמנע התנגשות בין הפעולה הנפשעת לבין תחושת הצדק הפנימי של המבצעים. בקרב העומדים מן הצד לא היה הגועל המתורבת של האי-אנושיות חזק דיו כדי לעורר התנגדות פעילה. רובם הגיבו בדרך הנורמטיבית-התרבותית המוכרת, שבה חונכו לנהוג כאשר הם נתקלו במעשים ברבריים ולא נאים למראה: הם הפנו את מבטם לכיוון אחר. המעטים שיצאו נגד מעשי האכזריות לא פעלו על-פי נורמות או סנקציות חברתיות, שהיו עשויות לתמוך בהם ולהקנות להם ביטחון. היו אלה זאבים בודדים, שלהצדקת התקוממותם כנגד הרוע יכלו רק לצטט את דבריו של אחד מאבותיהם הדגולים: "Ich kann nicht anders" ("אינני יכול אחרת").

הישגיה המפליגים ביותר של הציוויליזציה המודרנית לא הצליחו להעניק הגנה נגד הברבריות והם קרסו מול צוות נטול עכבות, שנטל לידי את המכשיר רבי-העוצמה של המדינה המודרנית, עם המונופול שלה על האלימות הפיסית ועל כוח הכפייה. הציוויליזציה הוכיחה את אייכולתה לערוב לשימוש מוסרי בכוחות הנוראיים שהיא עצמה הביאה לעולם.

מסקנות

אם נשאל כיום מהו החטא הקדמון שבעטיו כל זה התאפשר, התשובה המשכנעת ביותר תהיה, ככל הנראה, התמוטטותה של הדמוקרטיה (או העובדה שזו לא נוצרה כלל). בהעדר סמכות מסורתית, הדמוקרטיה הפוליטית היא המשטר היחיד המסוגל לספק את הבלמים ואת האיזונים הנחוצים לשמור על הספירה הפוליטית מפני קיצוניות. אלא שהדמוקרטיה הפוליטית מתמהמהת, ותהליך השתרשותה אטי עוד יותר כאשר מתערערת אחיזתן של רשות ומערכת שליטה ישנות, קל וחומר, אם הן קורסות בחיפזון. מעבר בין שלטון לשלטון וגילויי אייציבות מתרחשים בדרך-כלל במהלך מהפכות מרחיקות לכת ואחריהן. מהפכות אלו משתקות את בסיסי הכוח החברתי הישנים מבלי להחליפם עדיין בחדשים. וכך נוצר מצב ביניים, שבו הכוחות הפוליטיים והצבאיים אינם מאוזנים ואינם נבלמים בידי כוחות חברתיים בעלי משאבים והשפעה.

מצבים דומים הופיעו גם לפני העת החדשה – אחרי כיבושים עקובים מדם או אחרי סכסוכים ממושכים והרסניים לכל הצדדים המעורבים, אשר לפעמים כמעט הובילו להשמדה עצמית טוטאלית של אליטות מבוססות. עם זאת, תוצאותיהם הצפויות של מצבים כאלה היו שונות. בדרך-כלל באה בעקבותיהם התמוטטות כללית של הסדר החברתי הכולל. החורבן שהמיטה המלחמה פגע רק לעתים נדירות במארג של הקשרים הקהילתיים, העממיים ושל הפיקוח החברתי. היו אמנם איים מקומיים, שבהם שררו קודם סדר וארגון חברתי, והם נחשפו למעשי אלימות וביזה אקראיים, אך הם יכלו לסמוך על עצמם ולשוב ולתפקד לאחר קריסתו של הארגון החברתי שמעל לרמה המקומית. ברוב המקרים, המהפכים שבאו על הסמכויות המסורתיות בחברות הקדם-מודרניות שונים מאלה שהתרחשו בחברה המודרנית בשני היבטים מכריעים: ראשית, הם הותירו את אמצעי הסדר הקהילתיים הקדומים על כנם, או לכל הפחות, אפשרו להם להמשיך להתקיים; שנית, הם החלישו את אפשרויות הפעולה המאורגנת ברמה העל-קהילתית, מאחר שהארגון החברתי העל-קהילתי קרס, והקשרים שנתרו בין הקהילות המקומיות היו נתונים למשחק חופשי של כוחות בלתי-מתואמים.

בתנאים המודרניים, לעומת זאת, מהפכים מסוג דומה מתקיימים לאחר שמנגנונים קהילתיים של בקרה חברתית נעלמים כמעט כליל, ולאחר שהקהילות המקומיות מאבדות את עצמאותן ואת היכולת לסמוך על עצמן. במקום לשוב ולהסתמך באורח אינסטינקטיבי על משאביהן הפנימיים, מתמלא החלל שנוצר בדרך-כלל בכוחות חדשים – גם הם על-קהילתיים – השואפים לנצל את כוח הכפייה הבלעדי של המדינה כדי לכפות סדר חברתי חדש על הסולם החברתי כולו. לכן, במקום לקרוס, הכוח הפוליטי מתחזק והופך לכוח היחיד הבלעדי העומד מאחורי הסדר החדש שנוצר. כוחות כלכליים וחברתיים, שהתערערו במידה רבה על-ידי חורבן ושיתוקן של הסמכויות הישנות, אינם בולמים, אף לא מרסנים, את תהליך ההתעצמות של הכוח הפוליטי.

זהו כמובן מודל תיאורטי, שרק לעתים נדירות מתממש במציאות ההיסטורית. עם זאת, השימוש בו מסב את תשומת-הלב למשברים החברתיים, המגבירים את הסבירות שנטיות כרצח עם יגוחו אל פני השטח. המשברים עשויים להשתנות בצורתם ובאינטנסיביות שלהם, אך מאחרת אותם התוצאה הכללית, שהיא עליונותו המרצהרת של הכוח הפוליטי על פני הכוח הכלכלי והחברתי; וכן עליונותה של המדינה על פני החברה. משברים אלה הרחיקו לכת במהפכה הרוסית, ובעקבותיה במונופול הממושך של המדינה כגורם הבלעדי שאחראי לאינטגרציה החברתית ולשכפול החברתי. אבל גם בגרמניה העמיקו משברים אלה לחדור, יותר מכפי שמקובל לחשוב. השלטון הנאצי, שקם לאחר ההפוגה הוויימאריית הקצרה, נטל על עצמו להשלים את המהפכה אשר רפובליקת ויימאר – אותו משחק מתוח שבין האליטות הישנות לבין החדשות (שטרם בשלו), שרק למראית עין דמתה לדמוקרטיה פוליטית – לא היתה מסוגלת להוציא אל הפועל מסיבות

שונות. אליטות ישנות נחלשו או נדחקו לפינה. צורות הביטוי של הכוחות הכלכליים והחברתיים פורקו בזה אחר זה והומרו בחדשים, שנבעו מתוך המדינה, קיבלו ממנה לגיטימציה והיו נתונים לפיקוח מרכזי. כל המעמדות נפגעו מכך עמוקות, אך הפגיעה הקיצונית ביותר ניחתה על אותם המעמדות שיכלו להחזיק בכוח לא-פוליטי רק באופן קיבוצי, הווה אומר, על מעמד חסרי הקניין, ומעל לכל, על מעמד הפועלים. המדינה השתלטה על מוסדות העבודה האוטונומיים, או פיזרה אותם, והטילה על השלטון המקומי מרות של פיקוח מרכזי כמעט מוחלט, וכך נותרו בני המעמדות הנמוכים ללא כוח, והם הוצאו, למעשה, מכלל התהליך הפוליטי. יתרה מזאת, חומת חשאיות בלתי-חדירה – קשר שתיקה שקשרה המדינה נגד האוכלוסייה שבשליטתה – הקיפה את פעילות המדינה ובכך נמנעה מראש כל התנגדות של כוחות חברתיים. התוצאה הכללית היתה בסופו של דבר, כי במקום שכוחות נמרצים חדשים המתגבשים לגופים אורחיים של מינהל עצמי יחליפו את הרשויות המסורתיות, הוחלפו אלה במונופול כמעט מוחלט של המדינה הפוליטית. המונופול הזה מנע מן הכוחות החברתיים את הזכות לבטא את עצמם, ועל כן, ובנוסף לכך, לא אפשר להם ליצור בסיס מבני לדמוקרטיה פוליטית.

התנאים המודרניים אפשרו להקים מדינה חזקה ורב-תושייה, שהצליחה להמיר את כל המרקם של השליטה החברתית והכלכלית בפיקוד ובמינהל פוליטיים. יתר על כן, תנאים אלה גם יצרו בסיס איתן לצורת השליטה החדשה. העידן המודרני הוא עידן הסדר המלאכותי והתוכניות החברתיות הגדולות, עידן המתכננים, בעלי החזון; הוא מכונה, על דרך המשל, עידן "הגננים", הרואים בחברה קרקע בתולה, שיש להכשירה היטב, לטפח אותה, לטפל בה ולשמור עליה, על מנת שתצמח עליה התוכנית שיועדה לה.

לשפתנות ולביטחון העצמי אין גבול. מבעד למשקפי הכוח המודרני נראית "האנושות" כלייכולה. ואילו הפרטים האנושיים נראים כה בלתי-מושלמים, כה חלשים וכנועים וכה זקוקים לשיפור, עד כי ההתייחסות אליהם כאל צמחים שצריך לגזמם ואף לעקרם בעת הצורך, או כאל בקר שיש להשבחו, לא נראית דמיונית ואינה מעוררת תיעוב מוסרי. אחד האידיאולוגים הראשונים החשובים ביותר של הנאציזם-סוציאליזם הגרמני, דארה, השתמש בדימוי של גידול בעלי-חיים כרגם של "מדיניות אוכלוסייה", שעל ממשלת העם העתידית יוטל ליישמו:

מי שמניח את הצמחים שבגינתו לנפשם, יגלה עד מהרה, להפתעתו, כי השתלטו עליה גידולי פרא, וכי אף אופיים הבסיסי של הצמחים השתנה. על כן, אם רוצים שהגינה תשמש בית-גידול לצמחים; אם, במלים אחרות, רוצים שהיא תרומם את עצמה מעל לחוקיהם האכזריים של כוחות הטבע, אזי נחוץ לה עיצובו הנחוש של הגן. גן מספק לצמחים תנאים הולמים, מרחיק מהם השפעות מזיקות, מטפל בהם בשקרנות ומשרש את העשבים השוטים הגזולים מן הצמחים הטובים יותר מזון, אוויר, אור ושמש... ומכאן אנו מבינים כי שאלות של השבחה אינן טריוויאליות למחשבה הפוליטית, עליהן לעמוד במרכז כל השיקולים, והמענה להן צריך לבוא מתוך המימד הרוחני, מן הגישה האידיאולוגית, של העם. עלינו אף לקבוע בתוקף כי עם יוכל להגיע לשיווי-משקל רוחני ומוסרי רק כאשר תוכנית ההשבחה המתוכננת בקפידה תתפוס את מקומה בלב לבה של תרבותו... (Darre [1933] 1978, 115).

דארה פירט במונחים רדיקליים וחד-משמעיים את השאיפות ל"שיפור המציאות", המהוות את מהות העמדה המודרנית, ואשר רק משאביו של הכוח המודרני מאפשרים לנו לשקלם ברצינות.

אפיון יוצא דופן זה של המודרניות מתגלה בבירור בעת משברים חברתיים עמוקים. בעתות משבר נראית החברה כחסרת צורה, "בלתי-גמורה", בלתי-מוגדרת ונוחה להשפעה מבחוץ, מצפה, פשוטו כמשמעו, לחזון, למעצב מוכשר ורב-תושייה שיעניק לה צורה. בזמנים כאלה, יותר מתמיד, נראית החברה כנטולת כוח, כמי שאין לה מגמות משל עצמה, ולכן אין היא מסוגלת להתנגד למגע ידו של הגן, ועל כן היא נכונה להתאים עצמה לכל צורה שיקבע עבורה. השילוב של גמישות ושל חוסר אונים מהווה מקור משיכה, שרק מעטים מבין בעלי החזון ההרפתקניים חדורי הביטחון העצמי יכולים לעמוד בפניו. השילוב הזה גם יוצר מצב שבו אי-אפשר לעמוד בפניהם.

מבצעי התוכנית הכוללת, האוחזים בהגה של הביורוקרטיה של המדינה המודרנית, משוחררים מכבלי הכוחות הלא-פוליטיים (הכלכליים, החברתיים, התרבותיים) – זהו המתכון לרצח עם. רצח

עם מופיע כמרכיב בלתי-נפרד מן התהליך, שבאמצעותו מתממשת התוכנית הגדולה. התוכנית מעניקה לו את הלגיטימציה, הביורוקרטיה – את האמצעים, ושיתוק החברה מסמן לו שהדרך פנייה.

התנאים המסייעים לכיצוע רצח עם הם אמנם מיוחדים, אך אין הם יוצאים מן הכלל; נדירים, אבל לא ייחודיים. הם אינם מהותיים לחברה המודרנית, אך עם זאת, אינם זרים לה. בכל הנוגע לתקופה המודרנית, רצח עם אינו תופעה לא-נורמלית או תוצאה של ליקויים בתפקוד. הוא מראה מה מסוגלות נטיות ההנדוס והרציונליזציה של העידן המודרני לעולל ולאן הן עלולות להגיע אם לא יבלמו אותן, אם הפולרליזם של הכוחות החברתיים מצטמצם, כפי שאכן מבקש האידיאל המודרני של חברה הרמונית, מסודרת, נטולת עימותים, נשלטת עד תום, מתוכננת להפליא. כל הגבלה על היכולת העממית לבטא אינטרסים ולפתח מינהל עצמי, כל התקפה על פולרליזם חברתי ותרבותי ועל האפשרויות לתת לו ביטוי פוליטי, כל ניסיון לגדר את חירותה הבלתי-מרוסנת של המדינה בחומת חשאיות פוליטית, כל מגמה להחליש את היסודות החברתיים של הדמוקרטיה הפוליטית – מגבירים במשהו את הסבירות לכך שאסון חברתי בקנה מידה של השואה יוכל להתרחש. תוכניות נפשעות וזקוקות לאמצעים חברתיים כדי להיות למעשיות; לאותם אמצעים נדרשים אלה המבקשים לעמוד על המשמר ולמנוע את מימושן.

במוסדות המוכנים לשרת מזימות פליליות, או במוסדות שלפעילותם הרגילה יש גוון פלילי, אין כל מחסור, אבל תמיד יש מחסור באמצעים לכוננות, המיועדים להגן על האוכלוסייה. יוזף וייצנבאום, חוקר ואנליסט חריף של ההשלכות החברתיות של טכנולוגיית המידע (שלא היתה זמינה עדיין בתקופת השואה הנאצית), טוען כי היכולת לרצח עם לא זו בלבד שלא קטנה, אלא אף גדלה:

גרמניה יישמה את "הפתרון הסופי" ל"בעיה היהודית" שלה כאילו היה תרגיל בספר לימוד של חשיבה אינסטרומנטלית. האנושות התחלחלה לרגע קט, כאשר לא יכלה עוד להסב את מבטה ממה שאירע, כאשר התצלומים שנעשו בידי המרצחים עצמם החלו לעבור מיד ליד וכאשר הניצולים מעוררי הרחמים החלו מגיחים חזרה אל תוך האור. אך דבר לא השתנה. אותו היגיון, אותו יישום קר וחסר לב של תבונה מחושבת, טבח לפחות אותו מספר של אנשים בעשרים השנים שלאחר מלחמת העולם השנייה, כמספרם של אלה שנפלו קורבן לטכנאי הרייך של אלף השנים. לא למדנו מאום. לציוויליזציה נשקפת כיום אותה מידה של סכנה שנשקפה לה גם אז (Weizendbaum 1976, 256).

החשיבה האינסטרומנטלית והרשתות האנושיות, שפותחו כדי לשרתה, הן עיוורות מן הבחינה המוסרית, והסיבות לכך כמעט שלא השתנו אף הן. ב-1966, יותר מעשרים שנים לאחר התגלותו המבעיתה של הפשע הנאצי, תכננה קברוצה של אנשי אקדמיה מכובדים את הפרויקט האלגנטי מן הבחינה המדעית, והרציונלי למופת, של *שדה הקרב האלקטרוני*, שנועד לשמש את הנגדלים במלחמת וייטנאם. "אותם מלומדים יכלו לייעץ כפי שיעצו מכיוון שפעלו ממרחק פסיכולוגי עצום מן האנשים, שהיו עתידים להפוך לנכים או ליהרג על-ידי מערכות הנשק שעמדו להיווצר מן הרעיונות שהעבירו אותם מלומדים לבעלי חסותם" (שם, 275).

טכנולוגיית המידע החדשה המתפתחת במהירות הצליחה, יותר מכל טכנולוגיה אחרת שקדמה לה, למחוק לגמרי את אנושיותם של מושאיה האנושיים. "אנשים, חפצים, אירועים הם 'מתוכנתים'. מדברים על 'תשומות' ועל 'תשואות', על מעגלים של היוון חזר, על משתנים, על אחוים, על תהליכים וכיוצא באלה, והזיקה למצבים ממשיים נעשית מופשטת יותר ויותר, עד שלבסוף היא נמוגה. ואז נותרים רק גרפים, מערכות נתונים ותדפיסי מחשב" (שם, 253). כתוצאה מכך, הריחוק הפסיכולוגי גדל בקצב חסר תקדים, מבלי שניתן לעצרו. הדבר נכון גם לגבי מידת האוטונומיה של תהליך הקדמה הטכנולוגית הטהורה, שניתק מכל תכלית אנושית שנבחרה מתוך שיקול דעת, משא ומתן והסכמה. כיום, יותר מאשר בעבר, חותרים האמצעים הטכנולוגיים הזמינים תחת היישומים שלהם עצמם, ומכפיפים את הערכת היישומים הללו לקריטריונים של יעילות ולאמצעים והאפקטיביות שלהם. בדומה לכך, הסמכות המוקנית להערכה המוסרית והפוליטית של פעולות צומצמה והפכה כה שולית, גם אם לא איבדה כליל את אמינותה ואת הרלוונטיות שלה. ההצדקה היחידה שפעולה נוקטת לה כיום היא ההכרה, כי הטכנולוגיה הזמינה הפכה אותה לאפשרית. ז'אק

אלול הזהיר כי לאחר שהתירה את עצמה מכבליהן של משימות חברתיות הנקבעות באופן שכלתני הטכנולוגיה

לעולם אינה מתקדמת לכיוון כלשהו אלא משום שהיא נדחפת מאחור. הטכנאי אינו יודע מדוע הוא עובד, ולרוב גם לא אכפת לו. הוא עובד משום שיש בידיו מכשירים, המאפשרים לו לבצע משימה מסוימת ולהצליח בפעולה חדשה. אין כל צורך ביעד; ישנו אילוץ, המתחייב מקיומו של מנוע המוצב מאחור ואינו מאפשר כל עצירה של המכונה של (Ellul 1980, 272–273).

האם ניתן עוד לסמוך על כך שהמנגנונים התרבותיים המרסנים גילויים של אי-אנושיות יצליחו לפקח על מימוש הפוטנציאל האינסטרומנטלי-רציונלי של האדם? משעה שהוענקה לחישובי יעילות סמכות כה רבה בקביעת המטרות הפוליטיות, הסיכוי לכך קטן מבעבר.

ביבליוגרפיה

- Arendt, Hannah, 1964. *Eichmann in Jerusalem: a Report on the Banality of Evil*. New York: Viking Press.
- Browning, Christopher R., 1983. "The German Bureaucracy and the Holocaust," in Grobman and Landes, *Genocide*.
- Caputo, Philip, 1977. *A Rumour of War*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Darré, R. W., [1933] 1978. "Marriage Laws and the Principles of Breeding," *Nazi Ideology before 1933: A Documentation*, trans. Barbara Hiller and Leila J. Gupp. Manchester: Manchester University Press.
- Dawidowicz, Lucy S., 1981. *The Holocaust and the Historians*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Elias, Norbert, 1982. *The Civilizing Process*. Vol. 2: *State Formation and Process*, trans. Edmund Jephcott. Oxford: Basil Blackwell.
- Ellul, Jacques, 1980. *Technological System*, trans. Joachim Neugroschel. New York: Continuum.
- Fein, Cf., Helen, 1979. *Accounting for Genocide: National Response and Jewish Victimization during the Holocaust*. New York: Free Press.
- Gray, Colin, 1976. *The Soviet-American Arms Race*. Lexington: Saxon House.
- Hilberg, Raoul, 1983. *The Destruction of the European Jews*. New York: Holmes and Meier.
- Kelman, C., and C., Herbert 1973. "Violence without Moral Restraint," *Journal of Social Issues* 29.
- Kren, George M., and Leon Rappoport, 1980. *The Holocaust and the Crisis of Human Behaviour*. New York: Holmes and Meier.
- Kuper, Leo, 1981. *Genocide: Its political Use in the Twentieth Century*. New Haven: Yale University Press.
- Lachs, John, 1981. *Responsibility of the Individual in Modern Society*. Brighton: Harvester.
- Littel, Franklin M., 1980. "Fundamentals in Holocaust Studies," *Annals of AAPSS* 450.
- Marrus, Michael R., 1987. *The Holocaust in History*. London: University Press of New England.
- Marsh, Peter, 1978. *Aggeo: The Illusion of Violence*. London: J.M. Dent and Sons.
- Proctor, Robert, 1988. *Racial Hygiene: Medicine under the Nazis*. Cambridge Mass.: Harvard University Press.
- Schlener, C., and Karl, A., 1970. *The Twisted Road to Auschwitz*. University of Illinois Press.
- Weber, Max, 1970. *From Max Weber*, trans. and ed. H. H. Gerth, and Wright C. Mills. London: Routledge and Kegan Paul.
- Weizenbaum, Joseph, 1976. *Computer Power and Human Reason: From Judgment to Calculation*. San Francisco: W.H. Freeman.
- Wolfe, Robert, 1980. "Putative Threat to National Security at a Nuremberg Defence for Genocide," *Annals of AAPSS* 450.